

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

ТАНГЧОЛПАН

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Худ. Н. Бамматов

Къадирмурза Амирхангентли

4/2019

ИЮЛЬ-АВГУСТ

«Анжи-намеде» аты айтылган ерлени гъалиги гёрюнюшю

Алгъыш-тёбе

Налат-тёбе

Янтыкъ таш

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство
информатизации, связи
и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

4

2019

июль – август

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

Къадирмурза Амирхангентлини
260 йыллыгына

Къ. Амирхангентли. Анжи-наме 3
Дербентни ва жумла Дагъыстанны
таварихи..... 9

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

С. Алиев. Макъалалар..... 19
М. Гюсейнов. «Анжи-намени» бир-бир
бырынгылыкъ алааматлары 36
А.Абдуллатипов. Къадирмурза
Амирхангентли..... 39
Гъ. Адилев. «Анжи-намени»
къольязыву..... 42

ТАРИХНИ БЕТЛЕРИНДЕН

А. Алиев. Айкъыз 44

ДРАМА

А. Гъажиев. «Ажжалсыз игит Анжи»
деген пьесасындан эки гесек 47
Б. Магъамматов. Оьртен..... 60

ПОЭЗИЯ

Гъ. Анвар. *Шигърулар* 63

ПРОЗА

М. Абуков. Сюювню авур арбасы..... 66

Фольклор 92

Баш редактор
М.М. Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67–18–89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Гьюсейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

ТАНГЧОЛПАН №4
на кумыкском языке
июль – август

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Тангчолпан №4 2019
На кумыкском языке

Выход в свет 29.07.2019 г.
Тираж 718 экз.
Заказ № 417. Цена свободная.

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:
Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан. Редакция
республиканских литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”.
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Къадирмурза АМИРХАНГЕНТЛИ
(1759 – 1831)

АНЖИ-НАМЕ

Бырынгы заманларда, Хазар девюрюнде, гьалиги Магъачкъала шагъарны еринде Анжи деп шагъар болгъан. Дюнъяны елейбиз, дюнъяны бары да халкъларына бусурман динибиз яябыз, ону къабул этген къабул этип, къабул этмегенни оьлтюрербиз деп айланагъан арап асгерлер Дагъыстангъа чапгын этелер. Дербент шагъарны боюнда кеп керенлер, кеп йыллар давлар этген сонг, Дагъыстан хазар асгерлер о заманларда къумукълар яшайгъан денгиз бой топуракъларда болгъан Анжи, Иргъан, Балкъ шагъарлагъа тартылалар. Душман буса Анжи шагъарны алмагъа деп, кеп асгер черивю булан етишип геле. Анжини халкъы, душманны къалагъа гирме къоймайбыз деп, ону бийик баруларын, къангалы къапуларын да бегетип, хыйлы айлар, гюнлер къамалып токътай. Душмангъа сыр билдирмей, амма чапгынчылар енгилмей, не къайтып гетмей. Артда да анжилилени иляжы-гъавкъаты бите, Къатын-къызларына, къартларына ерли бары да халкъы языкъ гьалгъа тюше. Санавгъа кеп чапгынчылар, артда болмагъанда, ерли адамлардан намарты, акъчагъа сатылагъаны болмасмы экен, о адам гечелетип Анжини къапуларын ачып, бизге шагъаргъа гирме ёл ачмасмы экен деп ойлай башлайлар. Ондан къайры да булай гьиллагъа баралар. Айлана юртланы айланып, юзлер булан жыкъы арбалар жыйып, оланы агъачлар юклеп толтуруп, шо арбаланы артына гирип яшына, неге тюгюл анжили батырлар окъ уруп оланы гёрюнген-гёрюнгенин сойралта болгъан. Анжикъаланы баруларына ювукъ бола, къат-къапуларын бузуп болмагъанда, барулардан оьрленип, ичине гирме къарай, шагъарны ер-ерине отлар сала, бир намарт чыгып, душман ёрайгъан кюйде нажжас къастлары булан гечелетип чет ердеги къапуланы ачып, душмангъа ёл бере.

Гечелетип хапарсыздан шагъарны халкъына ябурулгъан душман шагъарны ер-ерине оьртен от сала, яш-улла, кеп халкъ къырыла. Къалгъан адамлар да шагъар ичдеги бекликге къамалалар. Бирлери душманны къолуна тюшмейли, Къойсув бойдагъы Иргъан ва Балкъ шагъарлагъа барып сыйыналар. Анжи шагъар бузула. Муну бузулмакълыгы бютюн халкъны азатлыгы сёнгендей бола. Къадирмурза оьзюню китабында булай яза:

«Анжиде авадаңлыкъ болса, бары айланагъа авадаңлыкъ бола, болмаса – бары айланада къыйынлы гьалда яшар эди. Бу шагъар бар ишинде Гелбахгъа, бырын-гы шагъар Эндирейге таяныр эди. Муну адамы шонча да игит – багъатур эди чи, эгер де къапусуну алдында юз гиши буса – минг гиши гелсе де, токътатар эди!»

Анжи шагъарны, ону жамиятыны башында ону диванбашы бир бий батыр Къарткъожакъ болган. Ону эки уланы бола. Бири – Темиш, гиччиси Айбек – олар экиси де яшыртгъын кюйде бу шагъарда аривлюкге аты айтылган, сигъручу Гюржюдеги аты айтылган Исакъ батырны къызардашы Айкъызгъа гъашыкъ. Айкъыз буса Айбекни суюе. Шо саялы Темиш Айкъызгъа ва Айбекге ачуву булан, озюню нажжас ойларына алданып, душмангъа элин сата. Шагъарына душман чапгъанда, къартлыкъдан къавжагъан Къарткъожакъ Авамчыны, Алаву, Тенгирини, олай озге инанган «аллагъларыны» атын тутуп Темишге налат бере.

Къарткъожакъны бары умутлары гъали энни Айбекде. Ябушувлагъа гиришгенче аталаны адатларын айтып, гечинген анасын эсгерип, атасы огъар элге амин болмакъны васият эте. Чыдамлыгъы битген Айбек эки гезю сокъур къарт атайына йыр булан ант бере:

**Къуюлар къазып етти къат,
Санкъызны саз белине етермен.
Болатлагъа къуюп гъакъылынг,
Айтса инанмас оьтгюр окълар этермен.
Аркъа таяр эки эменин бир бюреп,
Яннасына талкъы авузун тартарман.
Дувлар ярып, гъавлай гелген душмангъа
Алавумену атын тутуп атарман.
Абийим, сагъа берген ант болсун.
Камарини ташы ерге тюшгюнче
Ол Элбузну паса-кюсе этермен.
Суюсе болсун кекден гелген къыямат,
Локъалагъа башым сукъман, гирмен мен,
Иргъанакъгъа саным суюкеп илмен мен.
Алгъышлы гюн суюсе салсын къамавгъа.
Камари сав буса, мен савман деп.
Сенген буса денюп гетген къавман деп.
Жавабым гъазир мени соравгъа.**

Дав-ябушув башлап шагъарны ягъасында, сонг шагъарда юрюле. Къара асгерли душман, оланы атлысы ва яяву булан чырланы къуршап алганлар. Гъар тешикден ач гезлю душман къарай. Бютюн шагъар оьртенде, анжилилер сигърулу гючге йимик къарайган Камари деген яр да яллай, ону ялынлары булутланы гюйдюре. Къарт къатынлар, къучагъында гиччи яшлары булангъы аналар барып сыйынгъан Ташлыкълону, Хомурулону ва озге ерлени боз тютюнлер бувган, я Алаван, я Тенгириден кемекек екъ.

Анжиден айланадагъылагъа булай къувун йиберелер:

**Душман къастлы шаршарлагъа ат миндирип ичирме,
Умуту бар, Айланчларда¹ тюшгю ашын биширме.**

Къагыгыыз тав башларда сонар тавуш къонгурав,
Къангъалы къапулагъа етердей.
Терк арасы ел гювшюген къазалакъ.
Къазалакъ от къуршап алгъан тавланы,
Янгыртардай бары барлыкъ якъланы.
Уятардай оьлгенлени, савланы.
Чакъырыгыыз бизге ювукъ халкъланы;
Темирбеклер алгъасасын Язиден²
Гелсин етип тавлу уланлар Къазиден³
Ете барсын Аракъ⁴ бойгъа чабывул,
Ташласынлар эсги ачувун, гелсинлср.
Душман-досму, ювукъ-ятмы билсинлер.
Камари⁵ учун бириксинлер ювукъгъа,
Эсги дертин чыгъармайлы сувукъгъа.
Булкъалылар ексин атын-арбасын,
Алгъасасын тулпарларын дув этип,
Гелир йимик бу къувунгъа чалт етип,
Англасынлар – гъава къаплап чанг гелген,
Ат туягы дюнъя бюркеп анг гелген,
Камарини топуракъгъа дѣндюрмейли къойман деп!
Билдиригиз Гюржюдеги Исакъгъа⁶,
Не къыйынлар гелип тура бу якъгъа.
Билдиригиз гъянга гѣзлю дев гелген.
Гечикген сонг ана сютюн ол эмген.
Эгъе-гъейлер, ямучулар сыпкъырылсын санлардан,
Ал къылычлар суворулсун къышлардан.
Гѣк булутдай елбелеге артдырып,
Гѣгюр тюгюн гѣк тумангъа батдырып,
Аргъумакълар, Къадар бойгъа созугъуз,
Гѣз юммакъны мюгълетинден озугъуз,
Негетимден неге артда къалайым? —
Муна шудур эренлени къолайы.
Отлукъ ташынг чачырат, ур къамучу,
От ялындай учгъун ташлат ѣлунга.
Орманлардан сариек⁷ серме къолунга.
Къуварлардан къувгъан еллер сен болгъур
Ат туягы ай табанлы ат къонгур,
Ташгъынлар чачыратып гезетсин.
Тамгъар⁸ бийлер эл къыдырып тез етсин.
Айтсын гелип, авлагъанда гѣргенин.
Кюреметни⁹ кюр башында душман бар,
Къаз къувунгъа¹⁰ пишенк бермей не хабар?
Не къобагъан къопгъан экен Къарайгъа¹¹,
Жавап бермей биз салагъан гъарайгъа,
Тарлан чюйсек, чунглап ерге тюше экен,
Оьртен отгъа къанатлары бише экен.
Янтыкъ ташгъа¹² тоба оьртен от тюшген,

Ялынлары булутланы яллата,
Алгыш ташым¹³ иримеге башлагъан,
Пурху барып Хомуролну¹⁴ къуршагъан,
Нарыстаны авзу ана эмчекде,
Тютюн бувуп сари санын бошагъан.
Бир гъавурлап ябалакъдай къарайлар
Элбузарлар башын сугъуп тешикден.
Мажар огъум, къуватынг ал, тез ет чи.
Ол душманны эки къашын бир эт чи,
Гьёкюндюрюп тюшгенине бешикден.

Анжиге гъеч бир якъдан кёмек етип битмей. Шагъар яллай, халкъы — уллусу-
яшы къатты ябушувларда къырылгъан. Айбек де игит кюйде оьле. Ону гелешмиши
Айкъыз Тенгириге багъып булай ялбара:

Гёк булутлар чачыратып, Тенгири.
Гёк денгизни гьалек этсенг, не бола!
Ягъаланы ялгъап алгъан йырыкълар¹⁵,
Оланы чайкъалатсанг, не бола?
Алтынчы артлан тавда гёк орман,
Артылып огъар етсенг, не бола?
Орманлагъа гьасирет жан Авамчы¹⁶,
Бу хабарны огъар элтсенг, не бола?
Хомуролда агъ урагъан увакъ яш –
Олагъа таяв болсанг, не бола?
Абийиме ярыкъ дюнья къарангы
Темиши Камариге арт берип,
Къудратынг уллу сени, Тенгири,
Тегинлейин алгыр жанын Темишни
Дёрт бюкленип ер ялагъан Абийимни агъы учун.

Айкъыз буса сигъручу кызы болгъан. О тенгиринден кёмек болмажакъны биле,
орманланы сеси Алав ва Авамчы етишер бугъай деп умут эте. Шолагъа оьзлени
башына тюшген гьалны билдирмек учун гъавалагъа Айбекни бийдаякъ къушун
чюе:

Бирдагъылай бийдаягъын чюйдю дей,
Ону саркъгъан къанатлары гюйдю дей.
Бирдагъылай бийдаягъын чюйдю дей,
Ону саркъгъан къанатлары гюйдю дей.
Уьчюнчюлей алтын къанат бюркдю дей.
Булут тешип гъавалагъа чыкъды дей.
Гъаваларда гъав этеген къаракъуш...
Тезден берли къаравуллай сангарны...

Тенгири кёкде бийдаякъны Артлан тавгъа етме къонмай, огъар ёл бермей,
Алавному да тербенмес йимик бир яргъа ябушдуруп къойгъан. Ол айрылма болмай.

Кёк кёкюреп, янгур ява. **Алав** нечик де кьутулуп, ёл аламан десе, ону кьара булут кьаплай. Нартлар башында Алав да, Авамчы да булан, Анжиге кёмекге деп ёлгъа тюшелер. Тенгири оланы алдында тавлар тургъуза, еллер гётере, сувлар акъдыра. Алавлар бары кыйынлыкълардан ътелер. Ахырда Тенгири девлер булан биригип, гюнню юзюн кьаплап, дюньягъа кьарангылыкъ ташлай, Авамчы булан Алав буса яр бетлерде эмен суйреп уллу отлар ягъып, ёл алып геле. Булагъа кёмекге ширин тавуш сангар кьошула. Сангар сорлукъгъан гюллени тирилтеген Авамчыны йырын йырлай. Гечелени тунгунда нартлагъа ъзюнню авазы булан ёл гёрсете.

Булар етишелер. Бир якъдан сангарны йыр тавушу ъкюре. Башгъа бир янда душман булан ябушув янгыдан кьызыша. Душмангъа тав да кьаршы, сув да кьаршы. Нартлар айланагъа яшавлукъ бермейген девлени кьувуп, тюпсюз кьуюлагъа салып, уьстюне тие ташны кьаплай. Душман да артгъа тартыла. ъз элине намарт чыкъгъан Темиш сувсапдан янгъан душмангъа сувну ерин гёрсетип кьоя. Душман чапгъынын янгырта.

Анжилилер игит кюйде ябушувлар юрютсе де, шагъарны душмандан кьоруп сакълама чакъы гючу чатмай. Заманында ъзге кьумукъ эллерден кёмек де етишип битмей. Душман шагъарны елеп токътай. Темиш уллу шатлыкъда. Тутгъан нажжас мурадына етермен деп сююне. Арап асгер башчысы огъар минг динар алтын акъча да бере, бузулгъан шагъарны диванбеги этип де белгилей. Сав кьалгъанлар шагъарны чет тав бетиндеги беклик кьадагъа кьамалып токътагъан, Кьамалгъанланы арасында Айкыыз да бар. Душман дагъы кюйде о бекликге гирме болмагъанда, ону ичиндеги халкьны ашдан, сувдан кьыркъып, уллу отлар ягъып, тютюнге бувуп ълтюрме токъташа.

Анжи.

Сигъручу Айкызы душмангъа булан язып билдире:

**«Мен разимен къул болмагъа Темишге,
Эки гюнлюк яллыкъ герек бу ишге.
Шо болжалда биз жыяйыкъ эсибиз,
Къачан да Темиш бизин ессибиз».**

Айкызы оъзю булан бекликге яшынган адамланы яшыртгынлап шо эки гюнню ичинде чет агъачлыкъланы боюн тутуп Иргъан ва Балкъ шагъарлагъа йибере. Учюнчю гюн, сёйлешинген кюйде намарт Темиш Айкызыны янына къалагъа гире. Айкызыгъа ювукълукъ этме суюе. Къаланы лап бийик минмарына минип олтуралар. Темиш бу арада оъзюню къоччакълыгъын айтып макътана болган. Айкызы ону хапарсызланма къоюп, къысып оъзюне багъып тартып алган гъалда, къаладан учуп оъле.

Айкызыны гъакъллылыгъына, батырлыгъына анжилер оъзлер чи нечик де гъайран бола. Гъатта арап асгерини башчысы, бузулган-тозулган Анжини къоюп гетип бараган заманда, оъзюню асгерлерине къарап айтган дей:

– Бу элде биз савутну гючю булан уьстюнлюк алсакъ да, бу халкъда бизге ий болмакъ, бизин динибизге дёнмек ёкъ, не тамаша халкъдыр булар, оълме рази, тек дёнмек ёкъ. Сиз герти игитлик не зат экенни билме суюе бусагъыз, яш Айкызы йимик ана топурагъыгъыны сююгюз. Айкызыны къабуруну янындан оьтегенде герти батырлыкъгъа сый этеген кюйде атларыгъызгъа минмей, башыгъыздагъы бёрклеригизни чечип оьтерсиз, – деп асгерине гъукму этген дей.

1. Айланчлар – Анжикъланы гюнбатыш яны.
2. Язиден – йыракъ денгиз бой чёллерден.
3. Къазиден – Къазикъумукъ якъдан.
4. Аракъ бой – Бораган юртдан Терикни оьр бетин тутуп, гъалиги Грозный шагъаргъа багъып узатылган тав.
5. Камари таш – анжилер бир сигъручу гючге йимик инанч байлагъан таш, яр ягъа.
6. Исакъ – аты айланада белгили улан, Айкызыны эркърдашы.
7. Сариек – сариек йылан.
8. Тамгъар бийлер – гемелер къуруп, денгизлеге сапар этегенлер.
9. Кюремет – Анжикъланы сувлары ерни туюбу булан денгизге тёгюлеген ер топ татавуллар.
10. Къаз къувунлар – кюреметлерден таба къазлар йиберип, денгиз бойдагъылагъа къоркъунчу гъалны билдирегени.
11. Къарайгъа – Дагъыстанны Мычыгъышгъа бакъган ягъы.
12. Янтыкъ таш – Анжикъланы гюнчыгъыш бару бою.
13. Алгъыш тёбе – Амирханбетде гъалиде бар Алгъыш тёбени башланаган ери.
13. Хомурол – Анжикъалагъа ювукъ талалар.
14. Йырыкълар – денгизни толкъунлары уруп, къайырны ойган ерлер.

КЪАДИРМУРЗА АМИРХАНГЕНТЛИ

ДЕРБЕНТНИ ВА ЖУМЛА ДАГЪЫСТАННЫ ТАВАРИХИ

Бисмиллагъи ррагъмани рагъим. Алгъамдулиллагъи раббил аламин вассалату вассалам алагъайрыл аламин. Бу китап Дербент шагъар нечик болгъанны ва жумла Дагъыстанны аслусун ва бары Дагъыстан бийликлер нечик амалгъа гелгенни баян этер.

Аввал заманда Дербентни падишагъы ва Ажам падишагъы Нуширванны атасы Къабад сакълай эди. Ондан сонг хазар ва тюрк, ва Накъран ва жумла орус падишагъы Хакъан сакълай эди. Ва Къабад Дербент шагъарында болур эди. Олар бири-бирине бек къаршы, кёп душман болар эди. Ахыры да экиси де маслагъатны къабул этдилер.

Экисини де адамларындан яхшы кимеселери гелип, оз арасында насигъат ярашывлукъгъа гелдилер. Ярашдылар. Хакъанны кызын Къабадгъа къатын этип алдылар ва дагъы ондан сонг да Къабад, элчи йиберип, озюнню хазар ерини дазусунда барулар къурма сюегенни билдирди.

Хакъан Къабад айтагъанны къабул гёрдю, рази болду. О да тезликде барулар тикме къаст этди.

Таварихде гёрсете эди ва нечелерден эшитмиш эди – бу Дербент бек мубарак ердир деп.

Жабрайыл малайик, алайгъиссалам, Искандер Зулкъарнайгъа мунда бир бару яса деп Аллагъны сёзюн етишдирди. О да онда бару ясама ва ондагъы бар баруну янгыртма токъташды. Ону хумун кыыздырды. Баруну чыгъарды. Бузулмуш ерлерин тюзледи...

Къабад буса озюнню асгери булан тамам бир йыл ол баруну ярашдырды. Дериядан¹ башлап Табасарангъа етишгинче гъар ерде темир къапулар тикдирип ва бару тамам болгъандан сонг, ону къыбла янында янгыдан бирдагъы бару этмеге къаст этди. Озю ва асгери булан чалышып, баруну тамам камил² этди. Ва дагъы бу эки де бару тамам болгъандан сонг, гъали энниден сонг озюне Хакъандан зиян гелмейгенин билди. Эгерден душманлардан озюне гъеч гиши гелсе, бу къапуда юз гиши болса, юз минг гишини гирме къоймас эдилер.

Амма Хазар кабирлери мундан сонг да, алда йимик Армениягъа ва Азербайжангъа чапгын этмеге башладылар. Дербент шагъар бу къадар аман болгъандан сонг, Къабад Хакъанны кызын ата ожагъына къайтарып йиберди: эгерден Хакъанны кызындан яш тувса, ортакъчы болмасын. Бу ишге Хакъан онча чул билдирмей турду.

Ондан сонг да ол савашмай³, озюне сабурлукъ алды ва башгъа онгайлыкъны сайлай эди. Гючю етмежекни билди. Гючюн янгыртма гиришди. Неге тюгюл, Къабад гъар къапуда къаравуллар къойгъан эди. Ол Дербентни къапуларын шонча да бек мугъкам этген эди чи, артда Азербайжангъа ва Иракъ вилаятына гетди.

Хакъан да шотай озюнню вилаятына гёз чатды. Ол бютюн Дешди Къыпчакъ хакъаны эди. Таргъу ва Анжи, ва Андари (Эндирей), ва Иргъан гъакими, Гелбах ва

1 Дерия – Хазар денгизни умуми аты.

2 Камил – бек тындырыкълы.

3 Савашмай – давламай, дав этмей.

Гиччи Мажар¹ ва Уллу Мажар², ва Юлад Татар шагъарлар Хакъанныки эди. Амма сардары ва ханы Игъран шагъарда болур эди. Ва Татар шагъар бузулгъандан сонг, ону akkaшир³ халкъы Къырымгъа гетди. Къырым татар деп ону учун айтыла эди. Ва дагъы да Игъранда ва Терикде къуюлагъан гюмюш, чыгъарылагъан багъыр маъданы Хакъанныки эди. Бу шагъарда болагъан асгерни уллулугъу учун бу эки маъданны Хакъан Игъран гъакимликге берди.

Гъар ким фарси вилаятына падишагъ болса, о бу тарапда бир бина къыла⁴ эди. Нуширван тахына башчылыкъ этген ерлерде нечелер ону орнун тутгъанлар.

Бусаргъатда Рум дазуларына етгинче гъар ерде къала бина тургъуздурлар. Алфон къала буса Искандерден къылмыш шагъар эди. Ону тирилмеги тарихи исламдан сонг юз он йылда (746 – 747 й.й.) гъасил болду.

Къабатдан аввал Бахрам Гур огълу Язид атлы падишагъ гелди. Къала бузулгъан эди. Хум топуракъдан гетерип гелтирип, бузулгъан ерлери тюз этилген эди.

Амма Нуширван заманында бек камил болду. Къабат ва Нуширван бу эки якъны камил тамам этген сонг, фарси вилаятындан чох раятлар⁵ гечюрюп гелтирип, бу арада кеп шагъарлар къурдулар.

Аввал Алфон атлы бинаны янгыдан тизген падишагъ Исфандияр эди. Ондан башлап Дербентге етгенче уьч юз алтмыш шагъар бина къылдылар. Амма Алфон атлы бинасын янгыдан тизген падишагъ Исфандияр эди.

Кастасап огълу эди. Кастасап да Шагърап огълу эди. Ол дериягъа етгенче бирдагъы къапу этдирди. О къапугъа Алан къапусу дей эдилер. Нуширван муна шонда болур эди.

Нуширван атасы Къабатдан шагъар тикмек учун рухсат⁶ тиледи. Рухсат берилген сонг аввал Шабран шагъарны тикди. Шондан сонг да Гаргар атлы бир бина ясады. Аввал бу шагъардан бир агъач⁷ аридеги ерде Абад атлы бир шагъар бина къылды. Ва дагъы да Касир атлы шагъар бина къылды. Бу шагъарларда озълени чох адамларын къойду.

Ва дагъы да ондан ювукъ гелди. Савул атлы бир бина къурду. Ва дагъы да мундан уьч агъач ариде бир мекенли бина тикди. Бу тарапны токъсан эки агъач узунлугъу бар эди.

Андан сонг да гъар ерде бир шагъар къура турду Игърангъа⁸ етгенче.

Амир Гелбакъны тахы Игърандадыр. Хакъанны бийлерини атасы уллу Гелбакъда⁹.

Дербентден йигирма агъачлыкъ ерде Семендердир, Таргъудур мунда да эллий бина къурду. Ондан сонг Анжи къаласын къылды. Бу къалалар къурмакъдан мурады – Дербентни Хазари капирден къоруп сакъламакъ эди. Ва дагъы да Къумукъда чох шагъарлы биналар къылды. Оларда гъарисинде озъ уьюнден гъакимлер къойду.

Гелбакъны тахы этип белгиледи. Гелбакъ янги тарап (акълым) болуп токътады.

1 Гиччи Мажар – гъалиги Борагъан ва Гюйдюрмес бой.

2 Уллу Мажар – гъалиги Ставрополь областагъы Къума (Кума) озъенни озъ бети.

3 Аккашир – агъачэрлер, бырынгы кимерлени бутагъы.

4 Къылмакъ – гъаж къылмакъ, тикмек, тургъузмакъ

5 Раятлар – къара халкъ.

6 Рухсат – харжлыкъ.

7 Агъач – уьч чакъырым ариде.

8 Игъран – шагъар гъалиги Бавтогъай юртну еринде болгъан, ону сонгъу аты Къоюнкъала.

9 Гелбакъ – Бавтогъайны янында ерлешген юрт.

Нуширван бу акълымларда (тарапларда) Исфандияр шагъны башчы этип белгиледи. Озьюню уягылюсюнден олагда гъакимлер къойду. Игъран шагъарда Исфандиярны аслулары тура эди. Аны учун Игърангъа Къумукъну тахы дей эдилер.

Бютюн Гюржюстандан акъгъан сувлар Игърандан агъар.

Андан сонг да ол сув уьстюнде бир Балх атлы шагъар бина къурду. Амма бу къаланы гъисабы озьюнде къалада болур эди. Ону адамларын Хорасандан гечюрюп алып гелген эдилер. Къалада девлетлери болур эди. Аны адамлары Хорасандан гечюрюлюп гелтирилген эди. Бу шагъарлары Исфандиярны атына бегетилген эди. Амма ондан сонг да хараплангъан эди. Нуширван бинаны янгыртды. Ва дагъы бир мунда гесек халкъдыр Гъамриге етгенче олагда мюлк берилди ва оланы гъакимлиги белгиленди. Атын Тумаан шагъ деп къойду. Ондан сонг да гелеген Гъайдакъ мюлкдюр. Гъайдакъны бир яны Зирифкарандыр. Ва дагъы Гюбечидир. Ондан сонг Табасарандыр, огъар Табасаран шагъы дейлер.

Дербентни баш асгери Табасарандыр. Ондан сонг да бир лезги тарап геле. Оланы адамларын Исфагъандан гечюрюп алып гелгенлер.

Дагъы бирдагъы тарап (акълым) Къумукъ тавуна ювукъда эди. Оланы адамларын Гиляндан гелтирген эди. Оланы гъакимине Фалан – шагъ дерлер эди. Ва дагъы да ондан сонг гелеген Маскъутдур. Оланы адамларын Алладан гелтирген эдилер. Гъакимликге Батун шагъ дейлер эди. Амма Къумукъ гъакимликни Нуширван озьюню уьюнден тигер эди.

Нуширван Дербентни боюнда, айланасында, уьч юз алтмыш шагъар бина къылды. Бу жумла шагъарланы адамларын Фарси вилаятындан гелтирген эди. Бу шагъарланы къылмакъны себеби Дербентни капир Хазардан сакъламакъ учун эди. Мундан ол гечюп Азербайжангъа, Иракъ вилаятына гетмиш эди.

Ол Нуширван Адиллини заманында Магъаммат ал Мустафа, алайгъиссаламны девюрю гелди, Аллагъутааладан эки де жигъанны (дюньяны) нюрлю Пайхамаргъа берилди.

Андан сонг нюр исламны шавласы дюньягъа яйылды. Шоллукъда хыйлы заман арадан оьтдю. Фарси шагъны мюлкю, девлети къолундан тюшдю. Ондан хазари капирлери гъар ерден башгетерип чыкъдылар.

Ва Аллагъутааладан дин исламгъа къуват берип, нече капирлени ер этди, ва дагъы нечесе шагъарларын алып, исламгъа дьндюрдюлер. Дин ислам аламгъа белгили болду. Альгъамдулиллагъ, Аллагъгъа шюкюр!

Ва дагъы асхаплары¹ Пайхаммардан эшите эдилер – бу Дербент бир мубарак² ердир деп. Мундан тутуп капирлеге къаршы дав этмек, къылыч урмакъ учун гъар гюнагъдан Аллагъутаала гечер, иншаллагъ, деп. Ону учун Пайхаммарны бары асхаплары Дербентге гелмеге къасткъыла эдилер. Амма Аллагъутаала буюрмай тура эди.

Амма асхаплардан эки кимесеси гелди. Бири Салманбек ва бириси де Рабиа эди. Бу пайхаммар тарихи булан къыркъ бир йыл эди (672 – 673-нчю йыллар).

Олар Аллагъутааланы пурманы булан дьрт минг далавур сардар игитлери булан Дербентге гелип ерлешдилер. Хакъан мальуьн буланы гелгенин эшитип, уьч юз минг асгери булан къаршы чыкъды.

Урушгъа къасты булан гелдилер. Ону учун бек белсенип ерлешдилер.

1 Пайхаммарны – лап инангъан, ювукъ адамлары.

2 Аты айтылгъан магъабатлы шагъар.

Хакъан малъуън бусурманланы игитлиги ва дав гъюнерлери гъакъында эшитген эди. Ону учун къоркъуп, Дарвакъгъа барып сыйынмакъны истеди. Амма янындагъы ёлдашлары ону къоймады. Олар Хакъангъа булай деди: «Мунча асгери де бар туруп тайышсакъ, жумла аламда абурубубуз тюшер, барыбыз да къырылып къала бусакъ да, бизге артгъа тартылма ошамас». Хакъан малъуън дагъы да енгилмей булай дей: «Булар булай бир халкъ, булагъа не окъ, не къылыч ва тюбек кар этмей, – дей. – Булар Арабыстандан бу арагъа етгенче кёп шагъарланы елеп алгъан дейлер. Булагъа гъеч бир зат зиян этмей. Ону учун къоркъаман», – деди.

Капирлерден бириси чыгып айтды: «Мен барайым, оланы сынайым», – деди.

Бир окъ-жая алып барып, бир сувну ягъасында гёзлеп токътады. Эртен намаз вакътиде сув алмагъа деп бир бусурман гелди. Ол капир окъ уруп, ол бусурманны языкъ этди. Ону башын гесип алып, Хакъанни хазинсине алып барды. Айтды: «Бу баш сен савут кар этмей деген гишини башыдыр. Мен ону уруп оьлтюрдюм, шу башны сагъа гёрсетме гелтирдим», – деди.

Шондан сонг Хакъан капир ол уьч юз минг гиши булан къайтара бусурманлагъа къаршы юрюдю. Ондан капир асгери алгъа барып дав башлады. Бусурманлар капирлени ахшам болгъунча къырдылар. Ахшам Хакъан оьз чатырына къайтды.

Бусурманлар да оьзлени туруш ерлерине къайтдылар.

Хакъан капир асгерин тергеп, ахтарып, йигирма минг асгер гъисапгъа гелмейгенни билди. Экинчи гюн эртен болду. Эки якъдан накъыралар согъулуп, эки де асгер бир-бирине къарышма-къатышма башлады.

Бусурманлар арсланлардай чабушуп дав эте эдилер. Капирлени еринден тайып къачагъан гьалгъа салдылар. Бёлюк-бёлюк яйылышгъан капирлени къылыч ура артындан тюшдюлер. Капирлени ол къадар къувдулар чы, оланы тавакаллыгъы битди.

Къоркъмакълыкъдан капирлер чарасыз гьалгъа тарыды. Муъминлерден юз гиши минг капирге къаршы туруп, чул билдирмей эди. Юз гиши минг капирни къачма борчлу этди. Олай бир бусурман дав майданда минг капирден юз бурмады.

Намаз вакъти гелгенде, бусурманланы яртысы дав эте, яртысы намаз къыла эди. Ондан сонг намаз къылгъанлары гелип, давдагъылары намазгъа гетер эди. Эки гюн шулай ябушув, чабушув юрюлюп турду.

Уьчюнчю гюн эртен дагъы да капирлер къатышып, чабушувлар узатылды. Бусурманлар бир-бирине аркъасын берип капирлеге къылыч урдулар. Капирлени гъавкъатсыз гьалгъа салдылар.

Къоркъмакълыкъдан оланы гъакъылларын титирев къамады. Бусурманлар дав майданда янгыз оьзюне юз душман къаршы гелсе де, ол капирлени юзюн дёндюрюп артгъа тартылтар эди. Къачылар эди. Капирлени нечесе минги къырылып, дав майдан толгъан себепли бусурманланы атлары майдандан оьте болмас эди.

Шонда ол капирлер бусурманланы аркъа янына барып, къалын бичен мушайгъа от салып яндырдылар. Отдан бусурманлар азиз болдулар. Дагъы да бири-бирине аркъа таяп чабушувун узатдылар. Дагъы ач арсланлардай тутушувун бирден-бир къувзатдылар. Гъисапсыз кюйде капирлени къырдылар.

Шо гюн бир бусурман уьч юз капирни жагъаннемге бакъдырды. Къырылмакъдан муъминлени де гъавкъаты азланды, гьаллары бошады. Ондан да артыкъ капирлер янчылды, моюдулар, харландылар.

1 Хазинсине – ерлешген отав ери.

Ол гюн муъминлерден чох адам шагъид¹ болду. Юзлени жанларын женнетге тапшурдулар. Ол гече капирлер къайтып чатырларына гелгенде, тергеп къараса, отуз минг гиши гысапгъа гелмеди.

Хакъан бу ишге бек гъайран болду.

Бешинчи гюн чарчы² чакъырды, къадагъа³ билдирди: «Гъар ким бугюн дав майдандан къачса, ол гишини тухуму булан къырдырарман», – деди.

Дагъы да эки де асгерден накъырлар урулду. Асгерлер бир-бирине къаршы гелдилер. Шо гюн ол майданны ичинде чакъа таш йимик баш тегюлдю. Янгур явагъандай къан агъылды. Шо гюн ол къадар эки де якъдан бир-биревге тутушув-къарышыв болду чу, оъзю Хакъан къачып арилешме къаст этди. Асгери, халкъы огъар бугъав салып токътатды. Капирлер ол къадар къырылдылар, санама санавгъа гелмей эди.

Алтынчы гюн бусурманлар шейитликге гъашыкъ болуп, капирлени устюне гужум этдилер. Хакъан капир айтды: бу бусурманланы барысы да оъртен отда яллап-чиркип битип къалмагъаны бек тамаша тегюлмю? Ол гюн капирлер дагъы да бусурманланы янындан къайратлы чапгъынларына тарыдылар.

Бусурманлар дагъы да лачинлердей капирлеге чапдылар. Капирлер къачдылар. Шу гьалда тап ахшам болгъанча саваш юрютдюлер. Ол гюн капирлерден гъеч бири бирине аркъайын болмады. Токъсан минг капир жагъаннемге атылды. Салман ва Рабиъ оъзлер де экиси де шагъид болдулар. Аллагъ оланы рагъматына долашсын. Ол гюн дагъы да къыркъ бусурман олар булан бирче шагъидлендилер. Хакъан малъуън Гъамри якъгъа багъып къачып, Гъасин⁴ къаласына сыйынды.

О къаладан бакъса, дерия – денгиз гёрюнер эди. Муна шонда Хакъан капирге хабар гелди. О гёрдю ва билди – къаядагъы бары да бусурманлар къырылгъан. Сонг ол шу гьалында Анжиге гелди. Дербентни сакъламакъ учун онда уьч минг гиши къойду. Анжиде бираз тынчайды. Шейитлери дав майданында къалды. Шону учун болма ярай, ондан сонг къалгъан халкъгъа ачлыкъ тюшдю. Кёкден гъеч янгур ялмады.

Жумла халкъ гьалек болма башлады. Шо заманда ерли кешишлер, бу гьалгъа къарап, айтдылар: бусурманланы башчыларын оъз адатларына къыйышывлу гёмесек, бизге янгурлар явмас, бары халкъ да ачлыкъда турарлар. Шонда капирлер кешишлер айтгъан ёлну тутдулар. Олар айтагъан кюйде этдилер.

Салманбек булан Рабианы табутлагъа салып, оъз араларында гетерип айландылар. Кёп-кёп садагъалар ва хайратлар этдилер. Аллагъутааланы гъазиретинден ялбарып тиледилер. Сонг да, Аллагъутаала булагъа шапагъат этди. Янгурлар явдуруп, аваданлыкъ берди.

Ва дагъы булай арадан заман гетип, Пайхаммар алайгъиссалам тарихинден алтмыш (696 – 697-нчи йыллар) гетгенден сонг, Мадина шагъарында Абдулмалик-огълу Валид атлы бир кимесе халиф болду.

Ол гъазирет Пайхаммардан эшите бола эди бу Дербентни яхшылыгъын. Мунда къазават этмек муратда бир оъзюню къардашы Муслимге буюрду: «Шам шагъарына бар, ондан яхшы игитлерден къыркъ минг гиши гъазир эт», – деп. Амма къайсы вилаятына йибережегин айтмады.

1 Шагъид болмакъ – Аллагъны ёлун якълап жан бермек.

2 Чарчы – чавуш, жыйынгъа чакъырывчу.

3 Къадагъа – гъукму этип билдирмек.

4 Гъасин – уллу, сыйлы демек.

Шонда Муслим Шамгъа барды. Къыркъ минг гиши гъазир этди. Ондан сонг къардашы Валидге хабар йиберди: «Не буюрасан, къыркъ минг гиши гъазир этдим», – деп. Ондан халиф Зафир-огълу Асадинни янына чакъырды, айтды: «Къардашым Муслимге кѣмекчи болуп, Дербентге барарсыз. Ол шагъарны Хазари капирлени къолундан алмагъа бир шарт ойлашсын, – деди. – Ва дагъы бу сѣзню Муслимден озге бир гиши билмесин, тилинг гесермен», – деди. Барды. Муслимни айры чакъырып айтды. Ол да Халифни сѣзюн къабул этди.

Барышда олар Жавал атлы ва Вола Гъижан шагъаргъа етди. Оланы алды. Ва Иран-Харап шагъаргъа гелди. Ондан Ширвангъа ва Мускургъа гелди. Оланы да алды. Бу шагъарларда озлени гъакимлигин бекледилер. Ондан сонг Дербент шагъаргъа гелдилер. Ону къуршап, дав этдилер, тек алма болмадылар.

Куффари¹ бекликде хазарлардан уъч минг гиши бар эди. Шону учун Дербентни алма болмады. Гъеч амал табып болмай чарасыз, азиз болуп, къайтып гетме токъташдылар.

Муна шо гече шагъардагъы бир гиши гелип, булагъа айтды: «Эгер магъа инанып мал берсегиз, мен сизге Дербентни беремен. Яшыртгъын къапудан гийирермен», – деди.

Муслим о гишини сѣзюне тюшондю ва къабул этди.

Онда Муслим адамларын озюнню янына жыйды. Олагъа айтды: «Сизден гъар ким дюнья малына берилип къалмай, ахырат ёлуна, гъасиликалам, ким бар буса, шолай адам барып, Дербентге гирсе, ол адам шексиз женнетге вакил болур», – деди.

Бу ерде гъеч кимесе сѣйлемей турду. Ахырда Абдулазиз атлы, эки уланын да озю булан алып чыгып, булай деди: «Башыбыз, жаныбыз булан биз бу ишни къабул этдик, Аллагъ учун къурбан болма разибиз. Амма капирлерден тюшген бары малны жамын чыгъарагъанда, сунфурадан къалгъан мал бизинки болсун», – деди. Муслим муну талабын къабул этди.

Абдулазизни асгер бѣлюгюнде алты минг адамы бар эди. Ол къадар адам дъгъаргъа байланып, ол гишини артына тюшюп юрюдюлер. Дербентни тав бетинде бир чет яшыртгъын къапусу бар эди. Огъар багъып ята бардылар. О къапудан ол гиши буланы алып шагъар къалагъа гийирди. Капирлерден гъеч бириси билмеди. Шонда гечени тунгунда бусурманлар капирлер булан салып дав этме башлады.

Уъч минг капир алты минг бусурман булан чабушувгъа къатышды.

Онда эртен болгъунча дав, къылычлы чабушув юрюлюп турду. Бусурман асгеринден гъар бириси арсланкъапланлардай капирлени арасына яйылышып гирдилер. Капирлер онда не этерин билмей, адап, гъалсыз болдулар. Бусурман асгери таъбир² гѣтерип, къаланы тѣбен бетине етдилер ва дагъы ондан бусурманлар тѣбен къапугъа гелип, къапуну ачылмакълыгъыны гъайын этдилер. Сонг бары да бусурманлар бу къапугъа багъып тартылдылар. Къапу бойдагъы бары да капирлени къырдылар. Бусурманланы бары асгери ичине гирдилер.

Капирлени жумласын къылычдан чыгъардылар. Кѣбюсюн къачырдылар.

Бары къаладагъы малны, сѣйлешген кюйде, Абдулазизни ихтиярына бердилер. Абдулазиз ол малны озюнню адамларына пайлады. Ол къапуну ачгъан дербентлиге де кѣп мал берди.

Ва дагъы ондан сонг бу къаланы бузмакъдан яда бузмай къоймакъдан генгеш оьтгердилер.

¹ Куффари – яшыртгъын сыралы беклик.

² Таъбир – гѣтерилип, сыкълашып чабушув юрюлюп.

Муслим булай деди: «Мунда гиши кьойсакъ, капирлер ону сав кьоймас, къаланы бузуп, ер булан бир этмек яхшыдыр», – деди.

Абдулазиз бу сёзю кьабул гёрмеди, мунда кимесе кьоюлмаса, къаланы капирлер елер, мунда къалада мюлк жыяр, ал бетде ондан сонг Азербайжангъа чапгын этер.

Абдулазизни сёзю Муслимни хошуна гелмеди. Къаланы харап этдилер. Сонг Абдулазизни Ширван вилаятына гьаким этип салдылар. Муслима оъз вилаятына гетди.

Ва дагъы ондан сонг да капирлер гелип Арменияны, Азербайжанны малын харап эте эди. Буланы гьалындан олар Муслимге арз этерлер эди. Ондан Муслим гелип Дербентни къаласын онгарды. Мунда кёп адамны кьойду. Оъзю кьайтып ерине гетди. Ва оъзюню вилаятында бийлик этип турду. Ондан сонг Абдулмалик халиф болду. Бу пайхаммарны тарихи булан уъч юз йыл эди. Абдулазизни Армениядан кьайтарып, онда Абдулгьакимни гьаким этип бакъдырды.

Ва дагъы Пайхаммар тарихи булан юз он йылы гелди (746 – 747-нчи йыллар). Абдулмалик Убайдулла Чарах атлы бир кимесени кёп асгер булан дав этсин деп сардар этип Дербентге йиберген.

О заманда Хакъан мальуън оълюп, жагъаннемге табушгъан вакъти эди. Ону орнуна Башенк хан болуп олтурду.

Башенк дагъы асгери булан ондан чыгъып, Хасин къала янына гелди. Убайдулла Чарах ону уъстюне барма сюйдю. Асгери рази болмады.

Лезги бийлерден бир бина бар эди Датниш атлы. Ол капир мальуън бир часусну Башенкни янына йиберип: «Бу гече Убайдуллах Чарах сени токътагъан еринге чапгын этмеге къасты бар», – деп билдирди.

Убайдуллах Чарах о капир Башенкге часус¹ йибермекни билди.

Билген сонг, Убайдуллах Чарах уъч гече, уъч гюн шу бар еринде къаламан деп хабар яйды.

Ону Башенк капир эшитип парахат бола. Оъзю буса, Убайдуллах, бары гючюн топлап, асгерини янына геле, айта:

«Бу гече душман уъстюне чапгын этемен, сиз дагъы гьазирлигизни гёрюгюз», – деди.

Шондан сонг шам отларын ягъып (дав отлары), оланы ярыгъы булан асгерин юрютдю. Чарахны абуру, сыйы шонча да уллу эди чи, эки минг адам ол гече шам ярыкълары булан, къалгъанлары ону артындан юрюр эди.

Ондан сонг Убайдуллах асгерин эки бёлдю, бир бёлюгюн Къайтакъ ханына бакъдырды. Айтды: «Гъар ким гюн чыкьгъанча мени яныма къаланы алып етмесе, мен огъар тийишлисин яныма чакъырып гёрсетермен», – деди.

Гене дагъы да ол лезги бийи бу гьалдан хабар билип, Башенкге бирдагъы часус йиберди.

Башенк Дарвакъдан чыкьды асгери булан Убайдгъа кьаршы юрюдю. Капир ва бусурман асгерлер накъырлар согъуп давгъа гиришдилер. Ондан Убайдуллах Чарах атындан тюшюп, асгерине булай деди: «Гъей, ислам агълю ва Иракъ Жизрат халкъы, мундан къачып, ватаныгъызгъа гетербиз деп хыял этемисиз. Ва Аллагъутаала бизге чох мал ва къанимат² берир, хош шагъид болуп женнетде гьюрюлерине табушарсыз. Иншаллагъ. Бу пана дюньяда бизге де къалмас, муну пайдасы ёкъдур», – деди.

1 Часус – яшыртгъын хабарны тюпден таба етишдирмек.

2 Къанимат – дав этип, чыгъарылып алынган мал-матгъ.

Убайдуллах сёйлеп бите туруп, ону Гьайдакъ ханына йиберилген асгери къайтып гелди. Он эки минг есир, гьисапсыз мал гелтирди. Ондан сонг Табасарангъа баргъан асгер къайта. Къыркъ минг есир гьайван, кёп гъар тюрлю мал-матагъ алып гелди.

Убайдуллах бу къаниматны озъ асгерине пайлады. Ондан сонг капирлеге къаршы бардылар. Накъырлар урдулар. Саваш (*ябушув*) башладылар. Капирлер къаршы гелип савашдылар. Кёп уллу къанлы давлар болду. Бусурманлар бири-бирине гьаллашып, бу дюнья панадыр деп, къатгы ябушдулар. Къырылгъан капир асгерден сав майданны толтурдулар. Ондан Хакъан огълу Башенк къылычдан къутулгъан капирлер булан къачып Анжи¹ къаласына гирип сыйынды.

Уъч гюнден капирлер къырылды.

Башенк Анжидеги капирлеге булай деди: «Бу чох уллу душмандыр, ондан гьаранбалагъга къутулдукъ. Сизге де о дарс болсун. Менден сизге кёмек болмас», – деди. Ондан да къачып, Игъран Гелбах гъакимни янына гелди. Хабар берип: бир явур душмандыр. «Ондан гьаран жаныбыз къутгъардыкъ. Сизге ихтибат болсун», – деди.

Андан Балкъгъа ва Саргъатгъа. Къызылардыр ва Гиччи Мажаргъа гелди, жумлу жумласына, – деди: «Игъран гъакими Гелбах янына барып, бусурманлар булан саваш этсин», – деди.

Ондан да ол Мажаргъа гелди ва Жулад, ва шагъар Татаргъа гирди ва айтды: «Сиз Гелбах гъакимлигини пурманыны тюбюнде болугъуз. Аввалда гъар ким Гелбахда болса, озъге шагъарлыланы пурманында болур эди». Бу сёзлерин айттып, тапшуруп, Башенк озъ вилаятына гетди. Озью Эдилде болур эди.

Убайду Чарах ол капирлени малын къанимат этди. Ондан гёчюп Семендер, Таргъудур онда гелди. Олар савашламадылар. Насигъат этип, аманат берди.

Ондан Анжи шагъарына гелдилер. Анжи чох къаласы, чох мугъкам эди. Шагъары уллу эди. Ону бир яны дерия – денгиз эди, бир яны тав эди. Шагъаргъа мугъкам бару чекдирилген эди. Анжи къала гъакими къалагъа гирип дав этме токъташды. Бусурманлар чакъра янын алып ерлешдилер. Бир нече керен къаст этип къараса да, гъеч къаланы алма болмады, озълер озълеге тогъушдулар. Гетме къаст этдилер. Шонда асгеринден бир нече бусурман чыгып, Аллагъгъа озълени табушдуруп, шу ерде шагъид болма гъазирлигин билдирдилер.

Олардан Абдулла огълу Савад ва Ибрагъим бу эки гиши чакъырдылар: ай, къардашлар, гъакътааланы яхшы ягъындан Женнетге вакил болур. Бизин булан бу къалагъа гелсин, деди. Булардан булай сёз эшитежек ол къазилерден отуз минг адам буланы янына гелдилер.

Бары да бир гъавур олтуруп генгешдилер. Бу ишни лайыкъ гёрдюлер деп билдирилди: «Арбалар онгарып, оларда агъач тургъузуп юклеп, оланы артына яшынып, къала къапулагъа ювукъ барма герек», – дедилер. Онда булар барысы да бу сёзню лайыкъ гёрдю.

Шонда он эки арба ишлетдилер. Агъач юкленген арбаланы артына яшынып къала къапусуна гелдилер. Ондан Аллагъны пурманы булан шагъаргъа гирдилер.

Шагъарны алдылар. Шагъарны гъакими къапуну озъ янындагъы Нарын къаласына гирип яшынды. Гече болгъанда, бир нече уягълюлери булан къачып Кейван² къаласына гетди. Бу Балкъ булан Анжини арасындагъы къаладыр.

¹ Анжикъала беклик гъалиги Кахулай ва Альберикент юртланы озъ бетиндеги шагъар беклик болгъан.

² Кейван –Торкъали тавланы Сарихумну гюн бетинде Гёкчай-Иссисувда деген тав бетде болгъан.

Ондан сонг Анжи капирлеге бусурманлыкъны къабул этсин деп талап салдылар. Капирлер къабул болмады. Оланы барын кылычдан гечирдилер.

Анжини оъртен от салып яллатма токъташдылар. Оъртен от салып яллатып, кюл устьюнде кюл этип гетдилер. Бу агъвал Гъазирет пайхаммар тарихи булан юз он дёрт йылыны алдында аввал айда эди (751 – 752-нчю йыллар).

Пайхаммар тарихинден юз он беш йылдан сонг (752-нчи), Абдул Малик огълу Абумуслим Дербентге йигирма дёрт минг гиши алып гелди. Бу Дагъыстанны кылыч булан бусурман этип, гъар ерден адамлар гёчюрюп алып гелип, Дербентни сакъламакъ учун мунда къойдулар.

Бек долашып Дербентни ярашдырып гетмиш эди.

Ондан сонг Абумуслим гелди. Сагъракъ атлы Нуширван бина къургъан, къылгъан имаратны бузуп, Дербентни баруларын ярашдырып, ханына салагъ къойма бир азим тикдирди. Ва дагъы Къайтакъ атлы имаратны абадан эшип, бекликни барусун дерия ичине юз беш аршын узатдылар. Шагъар къаланы харап болгъан ерлерин барысын да бекледилер. Хазине салагъ уьюнден бир анбар хана дагъы бина къылдылар. Олагъа гелеген будайны, арпаны сакъламакъ учун, ондан Дербент шагъарына магъалларын¹ белгиледи.

Бир магъалласы Ардан тайпа эди. Онда бир межит бина къылды. О межитге Хазари тайпасыны межити дерлер эди. Бирдагъы магъалласы Фалистин эди. Межит бина къылды. Огъар Фалистин межит дерлер эди.

Бир магъалласын дагъы агълю Димишкъы эди. Бир межит къылды. Межитге Димишкъы дерлер эди. Дагъы агълю Гъукумайис эди. Бир магъалладагъы Къайсери эди. Онда бир межит тигилди. Межитге Къайсери дерлер эди. Бир магъаллагъа Мосул дерлер эди. Олагъа дагъы межит бина къылды. Аты Мосул межит дерлер эди. Бу межитлерден башгъа бир уллу межит къылды. Жуманамаз къылмакъ учун онда. Йыгъылып (жыйылып) жуманамазын къылар эди.

Ва дагъы о межитде етти къапу этдирди. Бирисине – Баб-аль Магъжирин дер эди. Бирисине Баб-аль Макуйум ва бирине – Баб-аль Алакъа ва бирине Баб-аль Гючюк дер эди. Бу къапу дериягъа багъып ачыла эди. Эгер бусурманлар маслагъат учун гиши юрютсе, бу къапудан юрюр эди. Бу имаратлар ону заманында тамам болду.

Гъасили, Абу Муслим Дербентни мугъкамлыкъгъа айландыргъан сонг.

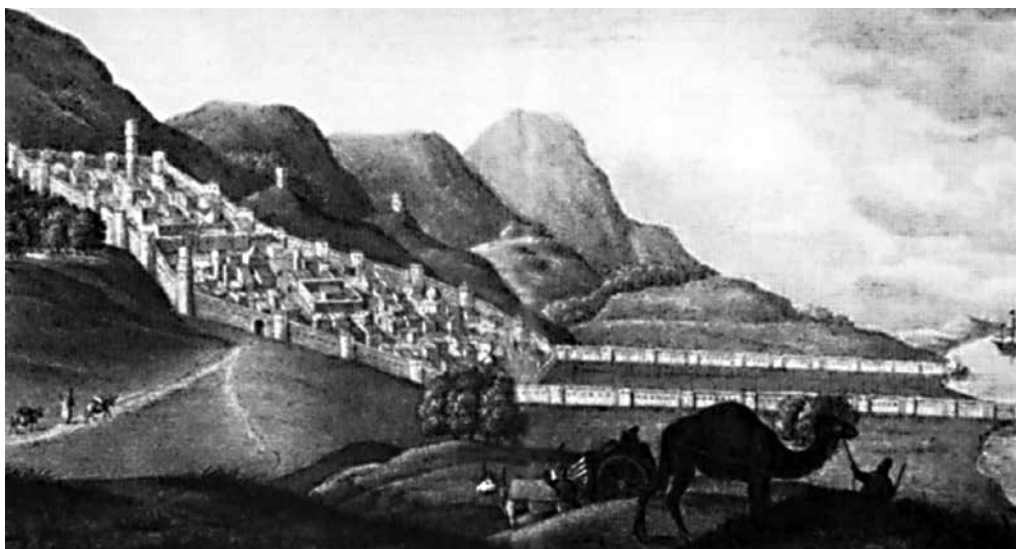
Къумукъ устьюне асгери булан барды. Къумукъ бийлери къаршы гелип, дав башладылар. Ахыры къачдылар. Онда хыйлысы къырылды. Бусурманлар оланы бусурманлыкъ къабул этген буса къояр эди. Къабул этмегенлерини малын, мюлкюн алдылар. Бусурманлыкъны къабул этмегенлерин оьлтюрдюлер. Ва шагъарны ортасында бир межит бина къылдылар. Нече авул межитлер къылдылар. Ва гъали Абумуслим асгерлерден къурайыш тайпадан Абдулла Муталиб огълу, Абас огълу, Къасым огълу, Абдулла огълу Дагъыстан вилаятына солтан ва гъаким этип салды.

Ондан дагъы Къайтакъ устьюне гелдилер. Олар къаршылыкъ билдирдилер. Гъакимин оьлтюрдю, къалгъанларын бусурман болгъанларын, харажда салып къойду.

Бусурманлыкъны къабул этмегенлерин оьлтюрдюлер, малын алдылар.

Ондан Абумуслим оьз адамларындан бир Гъамзат атлы бир игитин гъаким этип белгиледи. Бир яхшы гиши эди. Ондан сонг Табасаран устьюне бардылар.

¹ Магъаллар – шагъарда авуллагъа гёре жамиятлашывлар.

Эсги Дербент.

Онда да бир хыйлы жапа чекдилер. Ахыры гъакимин оьлтюрдю, шагъарын алды. Бусурман болгъанланы малы, мюлкю булан къойду. Бусурман болмагъанларын оьлтюрдюлер. Малын харап этдилер. Онда Абумуслим Мугъаммат Макъсум атлы бир яхшы гишини гъаким этди. Ва дагъы эки къази къойду. Ва дагъы бу эки къази булан экиси де бирче иш гёрсюн деди.

Жумла Дагъыстан гъакимлик уллусу Шагъбалдыр. Гюржюстан саргъатына етгинче ол Шагъбалны гъакимлигинде болур. Гъайдакъ ва Табасаран алып, Дербент гъакими Гъамзатгъа ва Макъсумгъа берсин, деди. Амма оьзю алмасын, деди. Дагъы Гюбечи харажны Дербент гъакими ала. Болурдан оьзге уьлкелер ... Гъамри ва ... Къуба ва Къура, ва Къарах, ва Ахты, ва Рутул, ва Захур, ва Къумукъ ва Гюржюстангъа етгенче. Шагъбал алыр деп такъдир этип ону къолуна берди. Ва дагъы авар халкъы да Шагъбалгъа алапа берсин, деди. Бу жумла уьлкелер Гюржюстандан Игърамгъа етгенче Шагъбалгъа хараж телесинлер, деди. Ва дагъы Гъайдакъ ва Табасаран ва Гюбечи Дербент гъакимлигине хараж берме гереклер. Бу уьч уьлкени харажын алып, Къазилеге берме борчлулар. Къысмаг шулай болсун. Амма оьзюне баш чыгъарыр къадарын алсын. Ондан артыкъ алмасын, деди. Эгер Дербент гъакими адилликден тайыша буса, харжын адатдан артыкъ алса, Дербент къадилери ону гъакимликден тайдырсын, ону гъакъында магъа арз йиберсин. Биз ону гюрбетинден тюшерербиз, иншаллагъ, деди. Эгерден уьстюгюзге душман гелсе, Шагъбал асгери булан барып, савашсын, деди. Эгер бармайман десе, Дербент гъакими гюч булан ону гелтирип, Гъайдакъ гъакими ва Табасаран гъакимлери булан бирче барсынлар, – деди. Эгер бармайбыз деселер, Дербент гъакимин гюч булан гелтирсин. Дербент гъакими Дербентни сакъласын, асгери булан ол яна барсын, – деди. Дербент гъакими болгъан гиши жуманамазгъа барсын, имам булан бирче жуманамаз къылсын, – деди.

Язывчу аль пакъыр Къадирмурза.

1208-нчи (1794) йыл.

«Таварихни» гъалиги къумукъ тилге гёчюрюп, баянлыкълар язып печатгъа гъазирлеген Салав АЛИЕВ.

Салав АЛИЕВ,
адабият ахтары

КЪАДИРМУРЗАНЫ ЯШАВУНДАН ВА ЯРАТЫВЧУЛУГЪУНДАН БИР-НЕЧЕ МАЪЛУМАТЛАР

Къадирмурза, 1759-нчу йыл Амирхангент юртда тувган. Къадиликге чыкъ-маса да, о замангъа гёре яхшы билими булангъы гиши болган. Ону юртлулары, язывчугъа тайпа-тухум болагъанлар айтагъангъа гёре, ону атасы Мустафа уланыны айлана юртлагъа барып, не къужурлу хабар, йыр эшитсе, шону язып, жыйыш айланагъанындан сююне болган.

Къадирмурзаны къолдан къолгъа берилип охулагъан бир нече тарих китаплары эсгерилди. Оланы бирлери хабар, бирлери йыр къайдада язылган болган.

Ону юртлулары, миналы кяхулайлылар, «Санкъызны хабары» деген атын гъали буссагъатда да унутмагъанлар. Къадирмурзаны «Искандер-наме» деген башгъа бир китабын оъзю Туркиягъа гёчюп гетегенде, «мен ону басмадан чыгъарайым», – деп, кахулайлы Ибрагъим шайых Стамбулгъа алып гетгенни айталар. Амма, о алып гетсе де, шо китапны бирдагъы варианты Таргъу юртда XX-нчы асруну башында имам болуп ишлейген Къадирмурзагъа къардаш тиеген Магъамат-Амин гъажини къолунда болганлыгъына шагъатлыкъ бар. Бакюде орус тилде чыгъарылагъан «Каспий» газетде (1908 й.) шо китап ва оъзге китаплар булангъы чумаданны, Темирханшурадагъы тарихи комиссияны ишинде ортакъчылыкъ этип къайтып гелегенде, поездде урланып-ёкълангъанны билдиреген макъала бар (28-нчи май, «Каспий» газет).

Бизге Къазан шагъарда яшайган ювугъубуз язып билдиргенге гёре, Къазан университетни илму китапханасында сакъланып бир-нече «Искандер-наме» таварих китаплар бар, оланы экиси Къазангъа Шимал якъдан гелтирилген. Балики, оланы бири Къадирмурза язгъаны болма да ярай.

Кахулайлы Вагъабов Шарав мисгин бизге бирдагъы булай дей эди:

«Къазинюртгъа баргъанда о юртлу бир тамазаны къолунда Дагъыстанны Хазар заманындан хабарлайгъан Къадирмурза язгъан уллу таварих китапны оъзюмню гёзлерим булан гёрдюм... Мени бу неге эсимде къалгъаны нечик десенг, шо китапда бизин ерлени атлары – Амирхангент, Санкъыз, Далламай деп эсгериле эди. О гиши магъа: «Амирхангент юрт не юртдур?» – деп сорай эди.

Бизин къаравубузда, Къадирмурзаны «Искандар-наме» таварихи, бизин халкъны лап камер-къуман заманындан берли гелеген, халкъ арада юрюлеген китап болмакъ бар. XVII асруда бизин якълагъа сапаргъа чыкъгъан, илмуда аты белгили алимлер Эвлия Челеби, Кяттип Челеби къумукъ шавхаллыкъны адамларыны арасында юрюлеген шолай китап барны гѳргенлер. Оьрде биз атын эсгерген Амин-Гъажи: «Шо китапгъа минг йыллар боладыр» деп ѳрай.

Бизин къолубузгъа тюшген Къадирмурзаны «Анжи-намеси» китапда гѳрсетилген кюйде, 1780-нчи йылда язылгъан кююне къарагъанда бу китапны автор бырынгъы къольязывлардан, халкъ арада юрюлеген хабарлардан, йырлардан пайдаланып язгъан. Шо къольязыв кахулайлы Кадиев Пайзулланы къолунда эди. Улланасы къайтаргъанны сюе деп, Пайзулла алып гетип, ондан сонг китапны копиясын чыгъарма деп ахтаргъанда, Пайзулла: «Шо китапны Магъачкъаладан гелип, Тетекъай къади алгъан, ондан да башгъасы алгъандан иш ари бармай токътагъан эди.

Анжи хазарланы заманындан да кѳп алда къурулгъан Дагъыстан шагъарланы бириси болгъан. Ону аты тарихи язывларда Семендер деп юрюле. Нечик айтылса да, Анжини аты ону къургъан тюрк кимер къавумланы ингъаракатчы тайпасы анчы (аллагъына йимик сужда къылагъан) группасы болгъан.

«Анжи-наме» атындан да белгили болуп турагъанда йимик, бырынгъы Анжи шагъарны игитлешдирилген тарихи язылгъан, ону халкъыны культурасы, тарихи агъвалатлардагъы ва ѳзге шагъарланы-юртланы арасында тутгъан ери, ѳз Ватаныны эркинлиги учун анжилелени ябушуву, инанывлары, башгъа тюрлю дюнъя къаравлары суратлана. Хабар Анжикъаланы къурулувундан башлана ва гючден дин яйылывчуланы вагъшилигинден сонг бузулгъанлыгъы булан бите. Анжилелер душманны къалагъа гирме къоймай хыйлы айлар къамалып токътай, амма чапгъынчылар да енгилмей. Артда да анжилелени иляжы бите. Къатын-къызларына, увакъ яшларына, къартларына ерли бары да халкъы языкъ гъалгъа тюше.

Санаву кѳп душманлар эмен агъачдан этилген юзлер булан жыкы арбаланы артына яшынып, Анжикъаланы баруларына ювукъ бола, ону къат къапуларын бузуп болмагъанда, барулардан оьрленип ичине гире. Шагъарны ер-ерине оьртен от сала, яш-улла, кѳп халкъ къырыла. Къалгъан адамлар бир бекликге гирелер. Шо бекликден гече булан чыгып, Къойсув ягъадагъы ва ону ари янындагъы Ир-гъан ва Балкъ шагъарлагъа сыйыналар, кѳбюсюн буса бусурман асгерлери къырып ѳзенге тѳге.

Китапда шулай Анжини бузулмагъына бютюн хаякъны азатлыгъыны сѳнювюне йимик къарала. Ону булан бирче автор гиччи бийликке пайлангъан топураклар бирлешмекни оьр маъналы идея этип гѳрсете, шо идеяны Анжи бузулгъан сонг, Ир-гъан булан Балкъ шагъарлагъа тюшегенни ачыкъ этип айта.

Бу – масъаланы бир яны. Экинчи маънада буса ишлер булай геле.

Яхшы агъамият берип къарасакъ, Анжини бу янгъа арап асгерлер басгъын этип гелгенинден кѳп алда башлангъан – анчи-халкъны ѳз ичинден татывсузлукъ башлана, халкъны ѳзлени бырынгъы Аллагъы болгъан Тенгириге арт бермеге башлайлар. Иш гертиден де шолаймы. Китапны охугъанлар ѳзлер бу гъалны гѳрежекге биз инанабыз.

КЪАДИРМУРЗАНЫ «АНЖИ-НАМЕ» КИТАБЫНЫ КЪУМУКЪЛАНЫ СЁЗ МАДАНИЯТЫНЫ ТАРИХИНДЕГИ МАЪНАСЫ

Милли маданият масъалалагъа тергев берме башлагъан биринчи гюнлеримден тутуп, мени ону тарихиндеги эки зат бек сукъландыра эди ва гъали де сукъландыра. Биринчиси – Ёырчы Къазакъны яшаву ва яратывчулугъу булан байлавлу масъалалар. Экинчиси – «Анжи-наме», бырынгъы шагъарны адамларыны гъакъындагъы хабарлар ва ёырлар.

Арадан заман гетип, бираз гечге таба илму ишлеримде, айрыча макъалаларымда бизин умуми милли обкътемлигибиз болуп токътайгъан Уллубий Буйнакскийге, Айбала Дадавгъа, Нугъай ва Зайнулабит Батырмурзаевлеге, Аманхоргъа, Умму Камалгъа ва шолай хыйлы башгъа эреволюю адамларыбызгъа багъышлап ахтарывлар юрютдюм. Озьюмню имканлыкъларыма гёре, олагъа барысына да тийишли кыймат ва тергев бермеге къаст этдим.

Мердешли къумукъ саламатлыкъгъа зиян болмас бугъай, айтма сюемен – шо ахтарыв ишлеге кёп заманын ва гючюм гетгенине бир де гъёкюнмегенмен. Усте-вюне, мен язгъанларым булан бирче озге авторланы ахтарывлары да бугюн бизин милли яшавубуздагъы кыйнайгъан, ойлашдырагъан масъалаланы ва тувулуна-гъан соравланы арагъа чыгъарма, гётермеге болушлукъ этгениме сюеменемен.

Гъали гелигиз, Анжини масъаласына къайтайыкъ. Биринчилей, бизин сёз маданият тарихибизде Анжини гъакъындагъы бырынгъы къумукъ хабарлар ва ёырлар нечик маънада, не къайдалы агъамияты бар деген суалгъа жавап берме къарайыкъ.

Инг алдын «Анжи-наме» булан мен биринчилей нечик таныш болгъанымны, асар къолума къайдан тюшгенни гъакъында бир нече сёз айтма тюшедир. Мени Анжиге байлавлу башлапгъы язывларым 50-нчи йылланы ахырларында, студент заманларымда этилди. Шо йылларда биз студентлер Дагъыстан пачалыкъ университетни аты айтылгъан дарс беривчулери Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаевни ва Александр Фёдорович Назаревични тапшурувуна гёре, анадаш юртларыбыздагъы уллулардан эски хабарланы, ёырланы, ёммакъланы язып ала эдик. Язывлар барысы да ана тиллерибизде болма герек эди.

О заманларда Анжини, Хазарияны гъакъындагъы хабарланы билеген уллуларыбыз кёп эди... Олар бизде бизин юртну савлай бир гъюрметли наслусудай гёрюне эди: Вагъабов Телекъай, Ихласов Бадюрюв, Солтанова Ханза, Къадиев Пайзулла, Вагъабов Шарав, Адилов Гъапис, Акаев Тулпархан, Гебеков Гебек, Дадаев Шапи, Алиев Магъаммат-Салигъ ва шолай башгъалары.

Бизге Алхожагентден атам булан Уллу Ваган давларда ортакъчылыкъ этген Абдулгъамит Азизов гелип эки гюн, эки гече туруп гетгенин бир де унутмайман. Ол агъачкъомузну нече де уста кюйде согъа эди. Согъагъан макъамларына буса, булар бырынгъы хазар кюйлер дейгени бугюн йимик эсимде.

Шо девюрлерде бизин юртда хазарланы гъакъындагъы англавлар гъар гюнлейин чалынагъан бек гъайран жанлы аламат эди:

«Къумукъланы хазар заманы»,
«Дагъыстанны хазар заманы»,
«Хазар кюйлер»,

«Хазар ёырлар»,
«Хазар хазнасы»,
«Хазар китаплар»,

«Хазар экмек»,
«Хазар гъалива»,
«Хазар тон»,
«Хазар бичим»,
«Хазар тигим»,
«Хазар къабалай»,
«Хазар окъ—мажар окъ»,

«Хазар ташлар»,
«Хазар язывлар»,
«Хазар тюрклер»,
«Хазар тебелер»,
«Хазар пачалар»,
Хазар къумукълар»,
«Хазар денгиз» ва башгъалары.

Шо вакътилерде бир-бир адамланы тилинде къажар ва хазар деген сёзлер бир-биринден айырылмай айтагъанын да эс этме бола эди. Тек шо гъакъда дагъы гезик лакъыр этербиз.

Сонг охув йылларым узатылды. Дагъыстан университетде Москвадагъы аспирантурада охуйгъанда, ва ондан сонгъу йылларда М.И.Артамоновну «История хазар» деген китабы ва кахулайлы Къадирмурзаны «Анжи-намеси» булан къаравулланмагъан ва сююнчлю ёлугъув болду. Артда жыйылгъан, охулгъан, ахтарылгъан чакъы маълуматланы устюнден иш башланды.

«Анжи-намени» гъакъындагъы биринчи макъаламны мен «Ленин ёлу» газетге таклиф этдим. Арадан 10 йыл оьтп, 1974-нчю йылда «Дослукъ» деген альманахта чыкъды. Ондан сонг «Анжи-намеге» байлавлу маълуматлар охув, жыйым китаплагъа, хрестотиялагъа къошулду.

Шо кюйде асталыкъ-усталыкъ булан дегенлей, бу бизин халкъ учун бек берекетли бу материал алимлени, аслу гъалда филологланы ва тарихчилени тергевюн тартагъан болду. Амма гъали болгъанча да «Анжи-наме» ва асар булан байлавлу бары да масъалалагъа тийишли къыймат берилген деп, биз бугюн де ташдырып айтма болмайбыз.

Мен озюм «Анжи-намени» маънасына, агъамиятлыгъына нечик къыймат бергенимни «Асрулар сезе гелген асил сёз» (1989) деген китабымда аян этгенмен.

Шо ишимде айтылгъан чакъы затны такрарлай турмайлы, бугюн мен асарны бир нече инг агъамиятлы ерлеринде айрыча токътама сюер эдим. Шо бизге оьтген ва гъалиги яшавубузну англама, билме кёмек этегенден къайры, гележегибизни де гёз алгъа тутма имканлыкъ бережекге мен инанаман.

Неге тюгюл, бизин сёз маданиятыбызны тарихинде «Анжи-наме» дагъы бир асаргъа да ошамагъан, оьтесиз пасигъ ва къурч ниъматгъа языв гъисап этемен. Ону пагъмулугъун ва зорлугъун мен ону оьзтёречелигинден, айрыча къурулушундан, ойлашылып иш этип этилмегинден гёремен. Автор бизин халкъны гелишиндендир ва озюню асарында бизин ата-бабаларыбыз асрулар бою ясала гелген дюнья англавларын якълай туруп, арап халиплени асгерлери булан къанлы къаршы турувун ва о заманлардагъы жамият-политика гъалланы эпсиз уста кюйде суратлай.

Башданокъ эсгерме сюемен – къумукъ адабиятны тарихинде маъна, тема ва озге янларына къарагъанда, «Анжи-намени» Магъаммат Аваби Эндревини «Дербент – намеси» булангъы ювукълугъу эс этиле. Магъаммат Аваби озюню китабында Дагъыстанда бусурманлыкъны яйылывуна, арап асгер башчыларыны къайратлыгъына ва исламны таъсирине тюшген ерли бийлеге янсыллы кюйде яза.

Шо учун «Дербент-намеде» бары да ислам динни таъсирини натижасында бары да хазарлыкъ ят, капир йимик гёрсетиле. Шону булан бирге Аваби китабыны башлапгъы бетлеринде иран-хазар давланы гъакъында айта туруп, Дагъыстанны

исламдан алдагы яшавуна да тийишли кыймат бере. Мен ойлашагъан кюйде шо кюмукъ шавхалланы менлигин, хатирин бузмас учун болма да ярай. Белгили кюйде, шавхаллар хыйлы заманлар иран шагълар булан тыгъыс дос ва политика аралыкълар юрюте гелген.

«Анжи-намеде» шо тайпа гыслер, оялар айтардай бетер чалынмай. «Анжи-намени» озтөречелигине тюшюнмек учун, асарны бирдагы бир айрыча аламатына тергев бермеге тюше.

Авабини китабында тарихи агъвалатлар гюнлер, айлар, йыллар булан саналып юрюле. «Анжи-намеде» буса бюс-бютюнлей башгъа. Мунда агъвалатлар бир кысыгъа заманлыкъ дазуларда чебер келпетли суратлана. Автор озюнню бары да тергевюн бир агъвалатгъа бакъдыра. Ону аслу гъалда Анжи шагъарны халкыны кысыматы тергевюн тарта.

Къадирмурзада хазарланы, гъатта бусурманлыкъ булан, кафирликни темасы артгъа тебериле. Шо эки себепден болмакъ бар: биринчелей авторну оюнда хазарлар ва олар булан байлавлу бары да зат ят йимик къабул этилинмей, гъакъ ювукъ, анадаш йимик гысаплана.

Башгъачалай айтгъанда, асарда кюмукъланы, хазарланы айырма гъажатлыкъ тувулунмай. Олар бир къавум. Экинчелей, ол лап башындан тутуп озюнню китабында ерли мердешлеге таяна. Къарагъанда башгъа къайданы, янашывну тангламагъа огъар замандашларыны арасында генг кюйде юрюлеген бырынгы айтывлар, хабарлар, йырлар, инанывлар имканлыкъ бермей болгъан буса да ярай.

Бир вакъти мен автор асарын яратагъанда инче саниятны къайсы журасына кюрчюленген, не жанрда язылгъан деген соравлагъа жавап тапмагъа къарагъан эдим. Къадирмурзаны китабындагы бир-бир сюжетлер бырынгы кюмукъ йырагъа, мисал учун «Къарткъожакъны ва Макъсуманны гъакындагы йыргъа», ва олай да «Китаб-Дедем Къоркъуд» деген умумитюрк эпосгъа, осетинлени ва озге кавказ халкъланы нарт хабарларына ювукъ экенин, парх берегенин гысапгъа алмагъа тюшеми экен деп ойлашма да болабыз. Амма «Анжи-наме» озюнню тизилишине гёре, хроника деме хроника тюгюл. эпос десек де дурус болмас. Шону булан бирге ой, чебер кюрчюлери асрулар бою ясала гелген тап-таза тюрк, кюмукъ фольклор-адабият алымны аламаты.

Шону учун, эгерде биз озлени сайламлы адамларына дюньягъа айтылгъан пачалыкъ бирлешивлени къурмагъа ругъ берген тюрк суперэнизмни философисындан баш чыгъарып болмасакъ, «Анжи-намени» маънасын англамакъ учун бизге, гъатта бырынгы ойдурмалар да, инанывлар да аз кёмек этежек. «Анжи-намени» маъна-чеберлик янларыны гъакында хабарлай трупп, биревлени «я биз гъатдан оздуруп сама бармайбызмы» деген ой да эсине гелмек бардыр. Оздурмайбыз. Мен шогъар бек инанаман. Биз хыйлы заманлар озюбюзню къаравларыбызны тарлыкъгъа салып, зарал гёре гелгенбиз. Артдагы он йылланы ичинде илму кёп алгъа юрюген. Бизин тарихибизни ахтарывгъа байлавлу уллу къошум этгенлени арасында мен профессорлар Къалсын Къадыраджиевни, Мурад Аджиевни, Абдулгъаким Гъажиевни, Камил Алиевни, Нурамат Оьлмесовну, Гъарун-Рашигъ Гъюсейновну ва олай башгъаланы атларын эгерер эдим.

Озюбюзню тарихибизге ва маданиятыбызгъа гёре биз бютюн тюрк, Кавказ дюньясыны айырмасдай бир анадаш белюгю экенге бизге уялмайлы, тартынмайлы танглагъан шо ёлубузну узатма герек.

Шу ерде сорав тувулуна. Шо меселдеги янашыв «Анжи-намеге» бакъгъан якъда кыйышамы? Автор шону озю англай болгъанмы, болмагъанмы онча агъамиятлы тюгюл. Башгъа зат агъамиятлы – ол оз халкъын сие болгъан, огъар инана болгъан, ону дюнья къаравларына амин болгъан. Эгерде бугюн биз ону китабына башгъачалай янашакъ, шоссагъат эсги къаравланы батмагъына тюшежекбиз, ону китабын бизге ятланы кююне гёре согъулагъан макъамгъа айландыражакъбыз, ол яратгъан асарны халкъчылыкъ маънасын тийишли кыйдада англап битмежекбиз.

Келпетлеп айтгъанда, биз гъалиде атны егегенни орнуна, янгыз туварывчу, баргъан сайын озюню герти милли озюнюню ёлундан тайышып юрюйген миллет кюйде кылып туражакъбыз. Мени шу пикрум озюм учун да, охувчуларыбыз учун да кыулакъгъа бир тамаша чалына буса да, тек айтмаса болмайгъан сёзлеге гысаплайман. Шо мени «Анжи-намеге» байлавлу сонгъу ойларымны англама кёмек этер деп эсиме геле. Шону учун бизге сыйсек де, сыймесек де, «Дербент-намени» «Анжи-наме» булан бирдагъылай тенглешидирип къарама тюше.

Гелигиз, шо асарларда кыйсы келпетлер албетде суратланагъанына, кимлени башлап атлары тутулунагъанлыгына тергев этип къарайыкъ. Шо якъдан алгъанда «Дербент-намеде» аслу гъалда елевчулени атлары эсгериле. Къадирмурзаны китабында буса, бары да зат башгъачалай кыалиплене. Автор янгыз Къарткъожакыны, Айбекни, Темишни, Айкъызны келпетлерин суратлап кыймай, анжилилиге дос халкъланы, айрыча бийлени, гъатта озлени бырынгыдан гелеген инанчы – Тенгирини гъакында хабар бере. Китапда шолар булан бирче шагъарны халкъы сужда кыулагъан сыйлы ерлени: ташланы, орманланы, кыушланы, шагъарланы ва уълкелени атлары да тутула.

Шо маънада алгъанда китапдагъы гъар бир гиччи суратлав да асардагъы инг аслу ойгъа «кыулдукъ» эте – Тенгири йиберген сынавагъа чыдамакъ ва душмандан уст гелмек.

Чапгынчылар шагъарны кёп янын елеген, ерли халкъны бир пайы алданокъ башчарасын гёрюп, тав бойлагъа гирип яшына ва шону булан душманны кёлуна тюшмей кыутула. Чул билдирмесбиз деп шагъарыны азатлыгын ахырынчы тынышы кыалгъанча якълама гъазир анжилилер арап асгерлени къурбанлары болуп токътай. Анжилilege не арек, не ювукъ дос халкълар да кёмек гелип битмей. Дагъы да бек тамаша ери – анжилилер озюне аслу умут этеген Тенгири де бу халкъгъа арт берген йимик гёрюне. Китапда шо ой туврадан айтылмай буса да, тек асарны тергевлю охугъанда шолай пикругъа гелмекге себеплер тувулуна.

Бир янындан: «Гележекде не болажагъын билип бажарагъан Айкъыз, Тенгири озлени янын тутмажагъын англай эди» деп айтылгъан. Башгъа янындан буса, биз китапда анжилилени Тенгириге бакъгъан бек гыйран ялбарывну эшитебиз. Мисал учун, оланы чакъырыв кагъызында булай сатырлар бар:

**Ат туягъы дюнья бюркеп чанг гелген,
Камарини топуракъгъа дёндюрмей кыйман деп,
Тенгирибиз кянын ичмей кыйман деп,
Билдиригиз Гюржюдеги Исакъгъа,
Не кыйынлар гелип тура бу якъгъа!**

Башгъа еринде Айкъыз Тенгириден миллетине аркъа таяв болмагъа, шагъарны душманлар къамавгъа алгъаныны ва ону башчысы Абийни-Къарткъожакъны башына тюшген къыйынлыкъланы хабарын тез дос халкълагъа етишдирмекни ял барып тилей. Анжикъланы башына къара къыйынлар къопгъан вакътиде, Къарткъожакъны уланларыны уллусу Темиш озлер сужда къылагъан Камариге арт берип халкъына бакъгъан якъда хыянатчы болуп чыгъа.

Мен булай гысап этемен Айкызыны поэзия къайдада Темишни атына этилген налатлавун озюнню къонгуравлу чалынывуна гёре, дюньяда гъали болгъан чакъы яратылгъан бир асардан да къалышмай, сигърулу чалынагъанын эсгеребиз.

**Гёк булутлар чачыратып, Тенгири,
Гёк денгизни гъалек этсенг, не бола!
Ягъланы ялгъап алгъан йыракълар,
Оланы чайкъалатсанг, не бола.
Алтынчы Артлан тавда гёк орман,
Артылып огъар етсенг, не бола!
Орманлагъа гъасирет жан Авамчы,
Бу хабарны огъар элтсенг, не бола?!
Хомуrolда агъ урагъан увакъ яш,
Олагъа таяв болсанг, не бола!
Абийиме ярыкъ дюнья къарангы,
Темиши Камариге арт берип,
Къудратынг уллу сени, Тенгири,
Тегинлейин алгъыр жанын Темишни,
Дёрт бюкленип, ер ялагъан абийимни агъы учун!**

«Дербент-намеде» озюнню жанр озгюрлюгюне гёре, тувра маънасында айтгъанда, агъвалатлар ва шоларда ортакъчылыкъ этеген адамлар бар, тек игити ёкъ. «Анжи-наме» бюс-бютюнлей башгъа къайдада къурулгъан. Хабарны бары да барышы, чеберлик агъымы яны аслу гъалда Айкызыны айланасында жыйылыша. Ол асарны аслу игити. Шогъар да къарамай биз, мунда Къарткъожакъны, Айбекни, шагъарны халкъын, душманланы келпетлерин ачыкъдан сезебиз. Асарда бырынгъы инанывланы игитлери: нартлар, девлер, денгиз, тавлар жанлы кюйде къуршалгъан.

Асар ону бары да аслу игитлери Къарткъожакъны, Айбекни, Темишни ва Айкызыны озлюмю булан тамамлана. Шагъар еленген, дагъытылгъан, душман къувана. Олар булан бирче муратларыма етишдим деп хыянатчы Темиш де сююне. Ол арапланы кёмеги булан шагъарны башчысы боларман деп ва Айкызы булан уйленежекмен деп умут эте. Гъали Айкызыны Тенгириге этген чакъырывун эсге алсакъ, ол шонда Темишни сыйлы Камари ташгъа арт бергенинден къайры, атасына уллу къыйынлыкълар, агъ чегивлер гелтирген саялы да къатты кюйде такъсырламакъны тилеги эди. Худай ону тилевюн къабул этген. Темиш Айкызыгъа ювукъ болма къарагъанда къоччакъ къызыяш, бирден-бир къайратлангъан гъалда зулмучуну белинден къысып тутуп, лап бийик къаладан ерге атыла, ахыр многлетде «учуп» оъле.

Хабар шулай пашман агъвалат булан бите. Озокъда, бу ерде эсги адабият къайдаланы къоллап, яшавда устыюнлюкlege тенг гелеген тюп болувлар да бола деп, озюнн озюннню рагъат да этип, макъланы битдирип къойма да яражакъ эди.

Тек шу ерде аты дюнъягъа айтылгъан тарихчи Л.Гумилёвну тюрк халкъланы бырынгъы яшаву булан байлавлу айтгъан бек тамаша оюн эсге алмакъны оравлу гёремен.

Ол булай деген: «Тюрклени утдурувлар тюгюл, устьюнлюклер тозгъан». Буса да мен ойлашагъан кюйде, масъала бираз башгъачалай салынма герек.

Нечик? Англатма къарайым. Шо китапда бир де не хазарланы, айрокъда къумукъланы аты эсгерилмейгенин эс этме къыйын тюгюл. Яда шо девюрлерде яшайгъанлагъа шонда гъажатлыкъ болмагъан. Анжили болгъан сонг о хазарлы, яда къуман – къумукъ къавумдан. «Анжи-намени» гъакъындагъы хабарлардан гёрюнюп турагъан кюйде, шо заманлар тюрк жамиятлыкълар жамият суперэтнический гъалында турагъан заман. Амма Анжини халкъына бир якъдан да гелип кёмек битмегени гёрюне. Тарихде гертиден де шолай болгъанмы? Шону ахтарып къарама тюше.

Тек анжилени утдурувун, гъатта чебер асарны законларына де гёре де, янгыз Темишни хыянатчылыгъындан гёрюп къалмакълыкъ онча инамлыкъны тувдурмай. Демек шондан да уллу ва маъналы себеп болгъандыр деген ойгъа тебере.

Асарда бизин шо ойгъа гелтирип болардай затлар бармы? Бар деп, инамлы кюйде айтма ярай. Китапда Анжини халкъыны ва Тенгирини арасында алдагъы бирлик ёкъ деп айтылмаймы? Худай халкъ булан рази тюгюл экени, гъатта огъар ачувлангъаны аламаты чалынмаймы? Уллу балагъгъа тюшген анжилелеге Авамчы ва нартлар кёп къыйынлыкълардан оьтноп етишме къараса да, олагъа инг алдын Тенгири пуршавлукъ эте. Уъстевюне, Авамчы ва Алав нартлар булан бирче девлени янчып уъст болгъанда, Тенгири девлени янын тута. Тек шогъар да къарамай, анжилелер Тенгириге бакъгъан якъдагъы инамлыкъны ташламай.

Китапда шолай мисаллар кёп бар. Муна шо заман оьзюм оьзюме Анжини гъакъындагъы хабарлардагъы бу не агъвалатдыр деп сораيمان. Яда шо тюрклени мердешленип гелген яшавунда бирден, къаравулламанмагъан кюйде тувулунуп къалгъан гъалмы? Не затдыр оланы яшав кюрчулерин чайкъалатдыргъан? Эгерде биз «Анжи-намени» маънасын ва бизин халкъны маданиятыны амалгъа геливюн англама сюе бусакъ, шо соравлагъа жавап излеме борчлубуз.

Бу къайдалы бирдагъы бир ой тувулуна. Анжилени ва бютюн тюрк къавумну утдуруву ва тебенлешивю китапда суратлангъан заманлардан кёп хыйлы алда болгъан.

Мени ёравума гёре, тюрк халкъланы ичинде, мекенлешдирип айтгъанда Хазар пачалыгъында, Тенгири булан байлавлу философиягъа инамсызлыкъ, къаратгъанда эсгеревюл гъалындан артгъа теберилив башлангъан. Шо саялы Анжини гъакъындагъы хабарларда бир тенглешдирив де, бир гезикде «йимик» деген сёз къолланмагъан. Бары барлыкъ бары алам инг бырынгъыдан гелеген танг ва тенг тенгирлигинде.

Тенгириге багъыв, ону атын тутув ахыр инанч маънада суратланагъан йимик: денгиз асардагъы гъар-бир гёрюнюшде бары да зат бир тенг гъалеклене, денгизни толкъунлары ягъадагъы ярлагъа уруна. Бу ерде бу гъал янгыз анжилени гъалын гёрсетеген чебер къайдасы къолланып къалмай, оланы дюнъя англавларын, янашывларын аян этеген къудрат гючге айлана.

Бары да зат дюнъяда шолай тенг къабул этилегенде, яшавну башланыву да ва ону сонгъу йыракъ натижалары да бир-бирине тиркелип, сыкълыкъда янаша амалгъа гелме башлай, булай жамиятлыкъда гъеч бир затгъа инкарлыкъ, ятлыкъ къабул

этилмес. Шо саялы шу ёрукдагы китапларда инсан урлукъну лап бырынгындагы къаравлары инанывлары сезилмей къалмай. «Анжи-намеде» Тенгириге, ону атына уллу гъюрмет этилегенден къайры, табиатны сыйлы бары гючлерине ва шоллукъда биринчи Аллагълагъа инанагъанлыкъ да ачыкъдан эсгериле.

Биз ахтарагъан асаргъа, гъатта чалт къарап чыкъса да, Анжини гъакъындагы хабарларда къумукъланы англавлары, дюнья къаравлары киммер-саврамат девюрлерден амалгъа гелегенин, шо девюрлер булан тыгъыс байлангъанын гёрмеге имканлыкъ бере. Шогъар анжилер сыйлы Камари ташгъа, Авамчыгъа, Алавгъа, Тенгириге сужда къылагъанлыкъ да шагъатлыкъ эте. Уъстевюне дагы да айтсакъ, асарда бырынгы «Эренлер» деген эпосну, «Къзакъ йырлары» кюйлери чалынамы экен деп ойлашмай болмайсан.

Муна шоллукъда, «Анжи намеде» де айтылгъандай, тюрк къавумланы арасында шо девюрде тенгиричиликден къайры дагы башгъа философия къабул этилмей болгъанын эсгермесе болмай. Неге тюгюл, арагъа башгъа ят къаравланы, янашывланы гирме къойгъанда, оланы умуми милли инсаплы яшавну бирлиги тас бола. Олар тенгириликсиз озлени дюньядагы ерин, тарихин гъис этмейген болуп токътай. Шо саялы эсгерилген девюрлердеги инче саниятда юрегинде Тенгирри, Аллагъ англавлу бар халкъ озюню озден, оърлюкге чыгъагъаныны аламаты йимик къабул этиле болгъан.

«Анжи-наме» бир янындан бизин халкъны яшавунда къачан буса да тезде болгъан бир балагъдан, хатадан сакъ болмакъгъа бுவарыв этеген йимик гёрюне. Башгъа янындан буса шону гъакъындагы озюмню оюмну шулай гъасил чыгъарыв булан битдирме тийишли гёремен. Гегель оз заманында: «Ичингдеги, юрегингдеги гъаран биленеген, сезилеген гъислени герти ойгъа чыгъарыв янгыз инче саният бола» деп язгъан.

Мени эсиме гелеген кюйде «Анжи-наме» бизин халкъны маданиятында муна шолай бырынгы заманлардан гелеген ниъматлыкъны топлагъан асар. «Анжи намени» хабары тенгсиз ябушувда шагъарны душманлар елегенлик булан бите. Тек шо янгыз дав оъчешивню натижасы тюгюл эди, эки тюрлю дюнья къаравланы кършы тармашыву. Тарихи агъвалатлар гёрсетеген кюйде, бир-бирде, гъатта уъстюнлюк, оърлюкде де миллетни осаллашдыра, утдурув буса янгы къудратлыкъгъа гючлени, янгы къайратлыкъгъа чакъыра. Къой, бу гезик де шолай болсун!

ГЪАСИЛИКАЛАМ

1. Къадирмурзаны «Анжи-намеси» магъа ерни терен къатлавларын тешип чыгъып, бизин замангъа къумукълукъну бырынгылыгындан акъгъан бир уллу ташгъын йимик гёрюне.

2. Не ягындан алып къарагъанда да, «Анжи-наме» бары озюню озгюрлюгю булан бары барлыкъны бютюнлей тенгирлик танг къарав булан къабул этип язылгъан асарланы гёрмеклиси. Халкъны гелегегине бек тарыкъ болажакъ асар.

3. Мунда айтылгъан чакъы затдан шулай талап чыгъа. Къадирмурзаны бютюнлей яратывчулугъун, айрокъда, ону аслу «Анжи-наме» китабын кёп чайналгъан мердешликге салмай, янгы къастлыкъ булан ахтарып, теренден сезип, ону тил ва маданиятыбызгъа этген къошумун генг планда уйренмеге герек бола.

КЪАДИРМУРЗА АМИРХАНГЕНТЛИНИ ТАВАРИХ КИТАБЫНЫ МАЪНАСЫ ВА ОБЪГЮРЛЮК БЕЛГИЛЕРИ

Охувчуланы тергевюне берилеген Къадирмурзаны бу экинчи китабы. Ону биринчи китабы «Анжи-наме» – алимлени арасында тезден белгили, тийишли чегиллип, къыйматлангъан асар.

Язывчуну «Дербентни ва Жумла Дагъыстанны таварихи» буса охувчуланы тергевюне гъали-гъалилерде берилген ону экинчи асары.

Атындан да гёрюнюп турагъанда йимик, китапны маънасы ва бютюн ону ич маълумат ва тарихи ва яшав алымы бизин милли адабиятыбызда хас болуп гёрюнеген, гертиденде, халкъ арада авуздан-авузгъа айтылып юрюлеген таварих жанрлыкъ мердешинде язылгъан асар. Бу тайпа асарланы маънасы ва объгюрлюгю, аслу гъалда, ону язагъан авторну аслу къастындан гъасил болур. Гелигиз, шо гёз булан къарагъанда Къадирмурзаны таварихи не къайдалы, не милли негетли ва не йимик тарихи талаплыкъны натижасы болуп тувгъан ва бугюнюбюзге дарс болуп токътардай асардан шу суалгъа жавап тапмакъ учун къаст этип къарайыкълар.

Шу тухум суаллагъа жавап излей туруп, бу асары язывчуну, бу китабы ону бизин адабиятны тарихи гелишинде не йимик къошум эте ва маъналы ер тутуа? Шону да аян этейиклер.

Бизин Кахулай юртлуланы арасында ва олай башгъа ерлерде де Къадирмурзаны дагъы да эки-уьч китабы кёп йыллардан берли айтыла геле: «Санкъыз», «Зулкъарнайны таварихи» ва «Эренлер». Гъалиден кёп йыллар алдан берли оланы уьстюнде чалышып, кёп затны ахтарып айлансакъ да, халкъ арада юрюлеген хабарлардан гъалиге арек чыкъмай тура эди. Насипге, бугюнлерде «Дербентни ва Жумла Дагъыстанны таварихи» бизин къолубузгъа тюшдю. Тек эсгерме тарыкъ, ону «Зулкъарнайны таварихи» деген китабы хабарларда эсгерилгенден къайры, о китапны аты гerti архив документлерде де бир нече керен айтыла.

Гъалиден юз йыл алда яшагъан, Таргъу межитни имамы болуп ишлейген кахулайлы Магъаммат къади Темирханшурадан поезд булан къайтып гелегенде вагонда урлангъан гиччирек сандыгъында башгъа тюрюлю документлер булан Зулкъарнайны гъакъындагъы китап да болгъанын эсгере. Бу билдирив бугюнгю дагъыстан архив материалланы арасында сакълангъан. Шо объзюне поезд булан гелегенде болгъан ишни Магъаммат Бакю шагъарда орус газетде де язып чыгъаргъан.

Ондан къайры да, Къазан университетни къольязыв китаплар сакъланагъан архивинде Шимал Кавказдан гелтирилген къольязма китапланы арасында дёртбеш «Искандер-намелер» бар. Гетген асруда мен шо язывлагъа мен объзюм чалтчалт къарап чыкъсам тюгюл, яхшы кюйде ахтарма гъалиге ерли де кюй табылмай къалып тура.

Бирдагъы-бир маъналы затны эсге алсакъ яхшы болур. 17-нчи юз йылны экинчи яртысында Кавказ-Дагъыстан якъгъа сапар сюрген белгили османлы алимлер Эвлие Челеби ва Кяттип Челеби Таргъу бойгъа гелгенде, къумукъланы арасында охулуп юрюлеген «Искандер-наме» китап барны эсгерелер.

Булар булан бирче бирдагъы булай бир билдиривню де унутмайыкъ. Гъалиден кёп йыллар альякъда бизин юртда яшагъан белгили тухумну башы, таргъулу Агъарази-агъав «Зулкъарнайны китабын» мен объзюм охугъанман, аталарыбыз-

дан къалгъан китап, бирев алып, къайтармай тура, гелтиргендокъ, сагъа айтып йиберермен дегени мени бугюн йимик эсимде. Дагъы да, бизин юртну уллулары Къадирмурзаны шолай бир китабын бизин юртлу, Истанбул шагъарда яшагъан Ибрагъим гъажи: «Мен муну Истанбулда айры китап этип басмадан чыгъарайым», – деп алып гетгенин хабарлай эдилер.

Шу къайдалы ахтарывлар этип, гъали энниден сонг да излей турма тюшежек. Дагъы кюй ёкъ. Излеген табар деп негъакъ айтылмайдыр. Бизге бугюнлерде Къадирмурзаны оъз хаты булан 1794-нчю йылда язып онгаргъан китабын тапма насип болду. Шу китап бизин бютюн милли барлыгъыбыз учун бек пайдалы болажакъгъа мен инанаман. Бу янгы табылывну гъакъында мен «Ёлдашны» сайтындан таба орусча язып да билдирген эдим. Бу ерде, онда язгъанымны къайтарып айта турмай, «Таварихни» бизин языв адабият ва умуми культурабыз учунгъу маънасындан къысгъача бир нече ойларымны язаман.

Китапда башлап гёзге илинеген ери – о 1790-нчы йылда язылгъанлыгъы. Олай болгъан сонг, бизин замангъа етген тюрк-къумукъ язылгъан таварих китапланы гъалиге белгили лап тезгиси – «Къадирмурзаны таварихи» болуп токътай. Ону аты да ва огъар ошагъан жанр белгилери де, бир янындан, Магъаммат-Авабини «Дербент-намесине» парх бере, бириси янындан, къарабудагъгентли Жамалитдин гъажи язгъан «Кавказны ва Къарабудагъгентни тарихине» ошашлы геле. Амма Къадирмурзаны китабы не «Дербент-наме» тюгюл, не Жамалитдин гъажи-ники йимик тарих китапланы такрарламай хас айрыча адабият тарих асар йимик язылгъан китап.

Къадирмурза оъзюню китабына «Дербентни ва Жумла Дагъыстанны таварихи» деп билмей айтмагъан. Эслеме тарыкъ, таварихлерде, намелер ва тарихи хабарлар булан тенглешдиргенде, олардан эсе аз болжаллы агъвалатлар суратлана, болуп оьтген ишлер гъеч къутгъарылмай, башындан ахырына ерли берилмей. Мисал учун, «Дербент-намеде» йимик.

Бу янындан къарагъанда, таварихлер халкъ арада айтылагъан яда къабул этилеген легендалагъа таяныр ва тарихи гелишни автору оъзюню къаст-мурадына гелишли ерлерин ал бетге салып гёрсетер. Къадирмурзаны китабы тап шолай.

Бизин къаравубузда, Къадирмурзаны «Таварихинде» хабар агъвалатланы къурч гелиши лап муна шолай къурулгъан. Китапны башлапгъы бёлюгюнде Кавказ-Дагъыстан ва Иран шагълары булангъы аралыкълар суратланар ва Зулкъарнайны заманындан башлап, Иран падишагъы Къабат ва ону реформатор уланы Нуширвангъа етгинче – бу китапны биринчи яртысын къуршап алар.

Экинчи яртысы буса хазар хакъанланы айрыча хас пачалыкълашывуна етеген девюрге багъышланыр.

Шону булан бирче, аслу гъалда Кавказда, айрыча да ону Каспий денгиз боюнда, мюлк-биналыкъ ва шону кюрчюсюнде шагъарлашыв культурасы, нечик янгы халкъ аралыкълар башланып, не йимик ёлларда ва гъар тюрлю къастларда амалгъа гелегенни суратлар.

Башгъача айтгъанда, бырынгъы Кавказны, ону ичинде бизин Дагъыстан тарапны (уълкеликни) генг айлана дюнья аралыкълар булан бирче къатнашывун хабарлар. Аслу гъалда бу къайдалы суратлавлар таварихлерде легенда эсделиклер формасында юрюле.

Китапны башындан тутуп, Къадирмурза оъзюню къастын, суйсе къанлы дав ябушувланы суратланывуну кюрчюсюнде болсун, суйсе маслагъатлашывлар,

гелишивлер кюрчюсюнде болсун, бири-бирине кьаршы турган Иран Арап ва Хазар пачалыкь гючлер болсун, натижада уллу пачалыкь бирлешивлени яда дин гьаракатны китабында озьюню бир аслу оюна янсынлы этип кьура.

О заманлардагы таварих китаплар булан тенглешидрип кьараганда, Кьадирмурза шо янына артыкь агьамият береди деп айтма ярай.

Шону учун Кьадирмурза нечик бола буса да, Кавказны, ону ичинде Дагьыстанны уллу пачалыкь бирлешивюню ичинде болмакьлыгы танглай. «Дербент-намени» автору йимик, мисал учун, хазар ва арап асгерлени аралыкьлары гьакьында айта туруп, о девюрдеги бары да бусурман асгерлени башчыларын бир ягьадан эсгермекни тийишли гьермей, озокьда, ону да себепсиз этмей.

О замангы давлардан (бизин тарих булан айтганда) 721-нчи йылдан башланып, 795-нчи йылга етишип тамамлана. Шулай янашыв, тарихи гертиликге тергев этип кьараганда, артыкь кьыйыша. Ону не себеби болмакь бар?

Бир-бир алимлер о давланы 1064-нчю йылга ерли узата. Олар негер асаслана экен деп ойлашмай болмайсан.

Мени кьаравумда, Кьадирмурза айтаган зат озгелерден эсе тарихи гертиликге ювукь. Шону учундур, Кьадирмурза Дагьыстандагы арап-хазар давланы суратлаву 721-нчи йылда бизин якьга Салманбекни 4 минг асгери булан гелмекден башлап, 795-нчи йылда Абу Муслимни Дербентге гелип, бютюн Дагьыстанда дин яйгьандан кьайры, озлени кьаравунда низам салып, гьукуматлыкь кьургьаны булан бите.

Арапланы хазарлар булангы давлары 1064-нчю йылларда узатыла болган деп язаганлар бир далилге агьамият бермей оьтелер. Биринчилей, 11-нчи юз йылны орталарында Дербентни ва Дагьыстанны озлени кьаравуна алып башчылыкь этме гьаракат этегенлер Халифатны адамлары тюгюл, о йылларда хазар пачалыгы дьыгыжарсыз гьалга тюшюп тозулганда, бизин якьга гелип, Анжи шагьарны бузганлар, яллатып, болмагандай этип тозганлар, гьакьыкьатда Халипалыкьга башчылыкь этеген Сельжук солтанлар болган. Белгили кюйде, Сельжук солтан Алп Арслан 1028-нчи йылда бусурманлыкьны кьабул этмеген деп, ахырынчылай дюньяда шонча айтылган шагьар Анжини болганмы-болмаганмы деген гьалга салган. Герти тарихи китаплар шолай гьерсете.

Масьаланы шу янын гьисапга алып, Кьадирмурзаны «Таварихини» гертилинден бирдагы-бир маьналы ерин эсгермей кьойма ярамай. Ону китабыны Дагьыстанны озьюню алда болган тарихинде бир китапда да эсгерилмейген бизин тарихибиз учун бек пайдалы ерлери бар. Оланы бири – о замангы дагьыстан халкьлар булан байлаву этип, олар гьариси бир айры уьлкели болган деген англав бериле. Шону булан бирче де, умуми Дагьыстанны жумлалыкь бирлешив ёллары нечик кьурулма, амаллашма башлаганни ачыкь кюйде англата. Игьран шагьарны *(бу гьалиги Чирюртну ва Бавтогьай юртланы бою)* аслулары кимлер болганни язаганда, Кьадирмурза бу кьумукьлукь башланган тахшагьары экенни ачыкь кюйде айта, бырынгы кьумукьлардан – кьувеллилерден кьалган тюменлилеге, Игьран шагьардан уруп, лап Гьамри шагьарга ерли *(Кьаягент район)* мюлклюкге берилгенин билдире.

Шу ерде эсге алайыкь, орус кьазакьлар алда Каспий денгизге «Хвалынское море» дей болганлар. Шо ат кьувелли тюменлилени атындан геле. Ондан сонг да, ойлашаганлар эс этедир: гьар кьумукь юрта «тюмен» яда «тёмен» авул бар.

Шону учун болма ярай, 14-нчю асруда яшагъан кьумукъ шаир Умар Теменнай бир шиърусунда булай эсгере:

**Тюменлиден гете бара,
Атыаракъдан оьте бара,
Эндирейге ете бара
Хазинелер бите бара,
Кёп кьыйынлар кьопду бизге.
Умар мисгин, бил сен де
Къадарташын созмажакъсан,
Такъдир язывдан озмажакъсан.**

**Тюменли, – деймен, – тюменли,
Тюз авлакълы, чув элли,
Тюменли де неге бола – Къувэлли –**

деп билмей, негъакъдан язмагъан болгъандыр.

Шолар булан бирче, дагъы да бир маъналы зат кьутгъарылмасын учун эсгерме тюше: бырынгъы Игъран ва Татартюп шагъарларда ва башгъа бийликлерде яшагъан akkaшир кьумер кьумукъ къавумлар Къырымгъа барып ерлеше болгъанлар. Олагъа кьырым татар деп айтылгъан деп яза.

Белгили болгъаны йимик, akkaширлени тюрк аты агъачэрлер болгъан. Булар – хазарлар. Хазар бирлешивню айрылмас бир бутагъы.

Тарихи илму тармакълардан белгили болгъаны йимик, булар (*анчылар, тюменлер, къувелилер ва башгъалары йимик*) эжелги заманларда яшав сюрген тюрк кьумер халкъдан кългъан къавумлар экени аян гёрюне.

Масъаланы бирдагъы-бир шулай зек ерине агъамият берейик. Къадирмурзаны китабын охуйгъанда, орта юз йыллыкъ пачалыгъыны заманында Кавказ тавланы Каспий денгиз боюндагъы, Эдил Дон озенлер тарабындагъы бырынгъыдан кългъан кьумер, кьунер, кьыпчакъ, кьуман къавумлар тарихи себеплеге гёре умуми кьумукълагъа кьатышма, шо бир халкъчылыкъ англавгъа сингмеге башлагъанын биз гъис этмей болмайбыз.

Къадирмурза китабында Игъранны, Балхны, Гелбахны, Эндирейни, Гиччи Мажарны (гъали Гюйдюрмес шагъарны Борагъангъа бакъгъан ягъында болгъан, сонгъу юз йылларда огъар Атаракъ шагъар деп айтылып юрюлген), Уллу Мажарны (*Ставропол крайдагъы, Кума озен ва гъалиги Георгиевск шагъар бар якъ*), Татартюп шагъарны айта туруп, олар кьумукъ ерлер экенин эсгере.

Шоллукъда, биз Къадирмурзаны китабындан таба шулай бир тарихи маъналы затгъа тюшонме башлайбыз.

Гъакъыкьатгъа салып айтгъанда, хазарлар демек, хазар пачалыгъы демек, Каспий денгиз бой булан Эдил, Дон, Днепр озенлеге етгинче яйылышып яшагъан кимерлерден-къунлардан кългъан кёп санавдагъы тюрк къавумланы янгы-чалай ярашып яшагъан конфедерациясы болгъан. Шо кьайдада хазар пачалыгъы яралгъаны гёрюнюп тура. Ону уьстевюне, бу масъаланы бирдагъы-бир яны аян болуп гёрюне. Шо хазар конфедерациясында хакъанлар халкъны ва халкъ вакил-лерини арасында сайлана болгъан.

Къадирмурзаны китабында шогъар шагъат болурдай бир нече алапатлар берилген. Арап елевчо асгерлер озлеге, хазарлагъа гюч этгенде, Гъакъан къачып къутулма къарай. Асгери ону бутларына бугъав салып, бир ерге де гетмежексен деп токътата ва олай башгъа мисаллар. Шону учун болма ярай, 14-нчо асруда яшагъан къумукъ шаир Къобуз Абдулла озюню «Хазар йыр» деген йырында булай деген:

**Кёклерде мен къара къалын булутман,
Устьююзге явмай туруп ачылман.
Тувумумда мен къара озден бусам да,
Хазарлар сайлап салгъан хан болсун
Мен оланы къызын тюгюл къачырман.**

«Таварихде» шулагъа ошагъан бирдагъы бир нече ойлашдырагъан къужурлу ерлери бар. Оланы бири шулай. Тарихчилени кёбюсю Семендерни, Таргъуну ва Анжини бир шагъаргъа гысап этип язала. Къадирмурзаны китабында иш шолай тюгюл экени билине. Дербентден арап асгерлер Таргъугъа гелелер. Таргъугъа Семендер деп де айтылагъаны да билдириле. Эсги Таргъу гъалиги Гъамри озенни ягъасындагъы, гъали Алхожагентге ювукъдагъы шагъар бола. Анжи буса, гъалиги Амирхангент-Кахулайны ерине геле ва Анжи аркъаны елеп, Теренайыргъа ва ону оыр бетиндеги Акъболат юртгъа ерли созулгъан беклик.

Кахулай-албёрюгентлилени арасында гъали болгъунча да шулай айтылып юрой:

**Хазарланы ат йылкъысы – Аранда,¹
Атлы асгери – Чалпарда².
Кёп сав болсун Далламай³
Къувун салыр алламай⁴.**

Ону 16–17-нчи юз йылларда Европадан бизин якъгъа сапарлашгъан алимлер Анжи-къаланы барусун Кахулайдагъы гъалиги Абулай къотан деген ерден Артём бавлагъа (*гъалиги Централ больницаны тавгъа бакъгъан яны*) тартып, суратлап гёрсетген бола.

Шу къайдалы «Таварихни» бирдагъы-бир ерине агъамият берейик. Илму китапларда, бизин язив адабиятыбызны болушуна бакъгъанда, тюрлю-тюрлю къаравлар бар. Олай къаравланы бирисинде булай ой бериле. 20-нчы юз йылны башына етгинче, сайки, бизин халкъны умумилешдирилген бир адабият тили болмагъан. Булай токъташдырывлар гертилике къыйышмайгъаны ачыкъ зат.

Бу ерде язив адабият тил дегенде, не маъна салып айтабыз? Шону аян этсе яхшы болур эди. Иш-ишге тюшгенде буса, тап 14-нчо асрудан башлап, (*дагъы да тезден тюгюл буса*) Умар Теменнайны, Умму Камалны, Шамсутдин Ассини ва олай озгелени умуми юрюлеген язма адабият тили болгъан буса, биз нечик ойлашма герекбиз дагъы?

1 Аранлар – Агъачавул юртну гюнбатышы, тавтюп.

2 Чалпар – гъалиги Амиркёл тутгъан авлакъ.

3 Далламай – гъалиги тери аврувлагъа къарайгъан больница бар тав бет. Хакъан токътайгъан ер.

4 Алламай – заманында къарнай тавушлар булан къувунну билдирегенлик.

Ондан кьайры да, Магьаммат Аваби де, Кьадирмурза да, Кьакъашуралы Абдурагьман да не мердешде яза болгъанлар? О буса айланада белгили Михайыл Баштуну (9-нчу асру) китабындан башлангъан кѣп тюрк кьавумлагъа ортакъ тиеген, кѣп асрулар Алтын Орда ва шотай да, Мамлюк пачалыкъларда юрюлюп тургъан Къуман кьумукъланы тилине асаслангъан язывда хас кюйде юрюлеген тил тюгюлюмю? Бу гьалгъа кѣп-кѣп аты айтылгъан алимлер мюкюрлюк этген. Шону учун, бизин языв тилибизни айтагъанда, эсги адабият тилибизми, янгы языв адабият тилибизми – шону айырып билсек яхшы болур эди деп эсиме геле.

Кьадирмурзаны китабыны гьакъында айта бусакъ, биз бирдагъы булай бир агъамиятлы масъаланы билсек яхшы. Ону бир-бир сѣз кьоллавлары агъвалатланы барышын келпетлешдирип кьайдалары, эсги языв кьайда булан бирге, ондан таба бизин жанлы кьумукъча сѣйлевиюбюзге багъып тартагъанны гѣресен.

Бизин янгы языв тилибизни нормалашывун башлап уьч гѣрмекли чалышывчуларыбыз белгилеген. Биринчиси – Й. Къазакъ, экинчиси – башлапгъы грамматикабызны язгъан Т. Н. Макаров, уьчюнчюсю де – М.-А. Османов.

Т. Макаровну кьумукъ грамматика китабы 1848-нчи йылда Тифлисте басмадан, Йырчы Къазакъ оьзюню биринчи китабын бизге етген маълуматлагъа гѣре, 1869-нчу йылда Истанбулда чыгъаргъан. Османов М.-А. «Ногъай ва кьумукъ йырлары» 1881-нчи йылда Петербургда печатдан чыгъарып яйгъан.

Гьасиликалам, Кьадирмурзаны «Таварихи» – не янындан алсакъ да бек уллу маъналы китап. Ону табылмакълыгъы бизин милли культура англавубузгъа мекенли кьошум болажагъына гьеч шеклик ѳкъ.

Кьадирмурзаны бизин языв адабиятыбыздагъы алааматлыгъын ойлашагъанда, ону китапларыны шулай дагъы да эки-уьч оьзгюрлюк маъналы ерлерин эсгермей кьоймакъ дурус гѣрюнмес эди.

Иш бу кьайдалы: тамаша чы, 16-17-нчи юз йыллардан алдагъы бир не тарихи тармакъда, не адабият асарда, неге буса да, айрыча география тарап болуп, не де бир уьлке яда пачалыкълык болуп Дагъыстанны – бизин хас ватанчылыгъыбызны аты тутулмай ва айтылмай. Не хазар дер, не джураш дер, не Дербент якъ дер яда Анжи, Семендер, Беленджер, Ирхан, Балх. Таргъу, Мажар деп уллу шагъар ерлер эсгерилелер, амма шо дѣвюрлердеги китапларда ѳлукъмас.

Тергев этип кьарагъанда, Дагъыстан деген англавну эллер арада ахырынчылай токъташыву Алтын Ордалыкъ шавхаллыкъ булан байлавлу. Шо себепли болма ярай. Дагъыстан деген англав башлап Кьумукъ шавхаллыкъ ерлерден чыгып, генг айлана якълагъа аты белгили болгъан язывчуланы китапларында башлап кьолланма башлагъан.

Аслусу Таргъу шавхаллардан дюр экени саялы белгили шаир Аликулихан оьзюне – «Дагъыстани» деген. Олайда Туркияда ва Иранда аты белгили Ибрагъим гъажи де «Дагъыстани» деп оьзюню гъар язагъан китабында гелген ватанын белгилеген, Кьакъашуралы Абдурагъманни поэзиясыны аслу кьонгурав чалыныву Дагъыстан ва дагъыстанчылыкъ экенни токъташдырып айтма болабыз.

Шону учун да болма ярай, Абдурагъман оьзюню дѣвюрюндеги элини башына тарыгъан балагъланы булай суралагъан;

**Дагъыстан болду дагъы,
Ёкъдур мискинлени ягъы.
Гелди ахыр заман чагъы,
Бу энниги заманада.**

**Къадилери бийни яны,
Аллагъ ушатармы анны
Пакъырланы чыгъар жаны
Бу энниги заманада.**

Абдурагъманни оъз дёвюрюню ватанчылыкъ жамиятлыгъындан къаравул-лайгъаны о заманларда адабиятыбызда дагъы ерде ёлукъмайгъан кюйде дагъыда бек гючлю кюйде келпетленген:

**Дагъыстандан гъеч бир игит чыкъмады,
Бусурман бусурмана бакъмады....**

Къадирмурзаны китапларында да ватанчылыкъны ругъу Абдурагъанни поэзиясында йимик оър даражада юрюле. Кёбюсю адабиятчы алимлер де мюкюр болгъан кюйде, шо аламатлыкъны аян этеген язвчуну башлапгъы «Анжи-наме» деген китабыдыр.

Бирдагъы-бир натижа сёз болуп къалсын. Бизге, бугюнго алимлеге, барыбыз – бар, ёгъубуз – ёкъ деп тынчайып къалма бир де ярамас. Къаст этип, гъар даим де болгъан культурабызны аламатларын аян этме герек. Неге десегиз, биз кёп йылланы боюнда амалсызлыкъгъа бойсына гелтирилген халкъбыз. Олай къастлылар гъали де тозулуп битмеген. Биз гъар даим де тарихлер боюнда дюнья барлыкъгъа тенг ихтиярлы къошум эте гелген, бизин милли игитибиз Зайнулабит де айтгъанлай – танг халкъбыз! Шону унутмайыкъ. Бизин уллу сынавлу адамларыбыз бугарып гетгендей, бизге дюньяларда бир затны эсгик гёрме де, гъеч бир затдан да эсгик гёрюмме де ярамас!

Биз бугюн оъзюню гъакъында ой къурагъан Къадирмурза да «Таварихни» лап теренинде бизин шогъар чакъыра!

АРАПЛАНЫ АСГЕР БАШЧЫСЫ МЕРВАННЫ¹ ДАГЪЫСТАН БИЙЛИКЛЕНИ ДАВЛАР ЭТИП ЕЛЕГЕН КЮЮ

Ону гъакъында Табари² къысгъача булай айтып билдире.

733 – 740 йылларда Мерванни Серирге³ чапгъын этген кююн яза.

Табарини фарс тилдеги китабында шо агъвалатланы гъакъында ол бирден-бир ачыкъ англавлар бере. Тек эсгерме герек, китабыны бу еринде Табари инанма болмас йимик легенда, хабарлар да гелтире.

Ол язагъангъа гёре, Мерван хазарлар булангъы давлардан сонг бириси йылны язбашында Серирлени ерлерин гъужум этме гирише.

Шоллукъда, ол оланы Шеск⁴ деген шагъарын елеме къаст этип айлана. Мунда гъар тюрлю чаралар гёре туруп, бир айгъа ювукъ къала ва артда да бир гъара гыллалар къоллап, шагъарны елеп токътай.

1 Мерван – 9 асруну башында арап асгер башчысы.

2 Табари – 839 – 923 йылларда яшагъан арап тарихчи.

3 Серирлер – Серирлеге алимлени арасында эки тюрлю къарав бар: бирлери Серирни тав уьлке деп англата, башгъалары гъалиги Дагъыстанда болгъан бир пачалыкъ деп баянлыкъ бере.

4 Шеск – Дагъыстандан тышдагъы, Азербайжан бойдагъы Ширван шагъар болмагъа имканлы.

Мунда есирликге тюшгенлени бир-бирлетип шагъар къапуланы янына гелтир-тип, башларын озю къылыч уруп ташлама башлай. Оланы гъеч бирин къоймай, къылычдан чыгъарып парчалай. Оланы къатынларын, яшларын, малын-матагъын буса, озюню асгерлерине пайлай. Шагъарны бузуп, яллатып, болмагъандай дарбадагъын эте.

Ондан сонг Мерван Гузни-Ами¹ шагъарны гъужумгъа тута. Ону да бузуп, болмагъандай эте.

Бу гъалны гёрюп, Серирни башчысы бир четим къалагъа гирип, бары къапуларын да беклеп, къамалып токътай.

Табари китабында о къаланы аты айтылмай.

Мерван мунда: «Оъле бусам да, шу къаланы алмай туруп, бир ерге де тербенмен», – деп ант эте.

Арта ол, къаланы алып болмажагъын билгенде, булай ёл таба: ашбазчыны опуракъларын да гийип, шо къалагъа гире. Гирген сонг, къаланы осун-бусун ахтарып, ич къурулушун билип, къайта.

Муну билип, Серирни башчысы бек къоркъуп, тартынып: «Мерван булан мен огъар (Мервангъа) 500 минг диргъем акъча, юз уланъяш ва беш сабу будай ашлыкъ (башгъа китапларда 10 минг диргъем акъча деп языла), юз етишип гелеген къызъяш (башгъа китапта 500 улан, 500 къыз деп язылгъан) .

Мундан сонг бизин учун бек тамаша ва гертилике оътесиз ювукъ орус тилде булай текст геле:

«Приняв дань, Мерван расположился у крепости Гимран и овладел ею посредством подкопа.

Ожесточение побежденных было столь велико, что когда некто Тенуши, предложивший план взятия крепости, и соорудивший подкоп, получил от Мервана в награду за это красивейшую из девушек города и повел её.

Та красавица бросилась со сцены замка и увлекла его за собой».

Шо ясакъ тёлевню де къабул этип, Мерван асгери булан гетип, Гимран къаланы ерни тюбюнден анакъ этип, бу къаланы да елей.

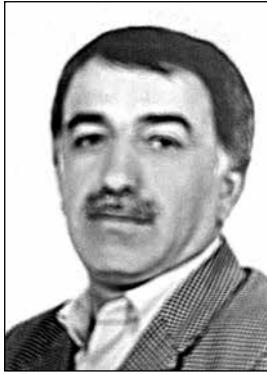
Бу шагъарны халкъы бу ишни билип, шонча да бек къагъарланып къабуна чы, ябушув-чабушув узатыла.

Шо вакъти къаладан бир Тенуш деген гиши чыгъып, Мерван Туманны пачасы арапланы 150 къара чачлы, къара къашлы, узун кирпичли къызъяшны, 50-де уланъяшны ва 20 минг сабу будай ашлыкъ берме борчлу бола.

(Бу маълуматлар М. И. Артамоновну «История хазар». СПб, 2001-нчи йылда чыкыгъан китабындан алынган. 318 – 319 бетлер)

Таварих китабындагъы бу агъвалат Амирхангентли Къадирмурзаны «Анжи-наме» китабында Айкъызны ва Темишни гъакъындагъы хабарына рас геле. Тюрлю-тюрлю девюрлерде яшагъан язивчулар шо бир тарихи агъвалатны сураглайгъаны ачыкъ гёрюне.

¹ Гузни-Ами – Къаягент бойдагъы Гъамри (Алхожагент) озенни ягъасында ерлешген бекликге ёрала.

Малик ГЬЮСЕЙНОВ,
филология илмуланы доктору

«АНЖИ-НАМЕНИ» БИР-БИР БЫРЫНГЪЫЛЫКЪ АЛАМАТЛАРЫ

Амирхангентли Къадирмурзаны «Анжи-наме» деген асары къумукъ адабиятны тарихинде мекенли оъз ерин тутуп битген. Шо буса инг аввалда бизин белгили алимибиз, жамият чалышывчубуз Салав Магъаммат-Салигъович Алиевни актив гъаракаты булан байлавлу.

Белгили кюйде, алимибизни излевчюлюк гъаракаты янгыз бу асар булан дазуланмай. Оъзю табып, арагъа чыгъаргъанларындан Умму Камалны шаирлик варислигин, Абдул-Гьюсейин Ибрагъимов-Къызларлыны «Аманхор» деген романын ва оъзге адабият янгылыкъланы эсгерме болабыз. Салав Алиев оъзю тапгъан асарланы басмадан чыгъарыв булан токътап къалмай, оланы тийишли даражада илму ёлунда ахтарып, исбатлы къыйматлар булан толумлашдырып, милли адабиятыбызны тарихинде тутагъан ерин гёрсетме де бажаргъан.

«Анжи-намени» тындырыкълы ахтаргъан С. Алиев булан бирге ону гъакъында оъзге алимлерибиз де, масала, Абдулгъаким Гъажиев, Империят Халипаева ва башгъалары, оъз пикуларын язгъанлар. Бу асаргъа байлавлу оъзюбюзню ойларыбызны айтма гирише туруп, «Анжи-намени» ажам язывлу тексти, демек оригиналы, сакъланмагъанны эсгерме тюше (юрюлюп турагъан ахтарывланы натижасында асар табылар деген умут чу бар). Биз «Анжи-намени» ону тапгъан, гъалиги алифбагъа гёчюрген Салав Алиев берген кюйде билебиз.

Лап башлап тергев тартагъан зат – «Анжи-наме» бусурман дин къабул этилгенче язылгъанлыкъ. Шо буса асар минг йылгъа ювукъ алдын язылгъанын исбат эте. Бусурманлыкъдан алдагъы девюрню суратлайгъан булай даражада уллу асарлар бизин адабиятта кёп тюгюл. Булайлыкъ бизин оъзтёрече янашывубузну талап эте. Неге тюгюл, «Анжи-намени» агъамияты чебер асар къалипде дазуланмай, о бизин тарихи оъсюв ёлларыбыздан, ругъ байлыгъыбыздан маълумат береген документли асар болуп токътай. «Анжи-намеде» суратланагъан девюрню къумукъланы бырынгы инанывлары албетде гёрсетилинип, огъар айрыча маъналыкъ бере. Оъзлени эли, ватаны болгъан Анжиге гючлю ва оъжетли душман чапгъын этгенде, ерли халкъ оъзлер сыйлайгъан Алав ва Авамчыны кёмегин умут эте, Камари оланы юрегин ругъдан толтура.

Асарны сюжетини аслу кюрчюсю, – анжилилени елевчюлер булангъы (олар «арап елевчюлер» деп гёрсетиле) къыргъынлы даву болуп токътай. Оланы даву янгыз оъзлени ери, маканы, эли учун тюгюл. Анжилер оъзлерден хыйлы гючлю

душман булан озлени инанывларын, динин, адат-кылык мердешлерин, руг битимин сакламак учун, кянын-жанын аямай чабуша. Асарны таъсирли этеген, кяршылыкны (конфликтни) гючлендиреген ери шо, – анжилер менлигин, озтөрече, хас милли битимин бу гьарасатда я саклай, яда утдурса, лап сыйлы затларын тас эте, айры кьавум гьисапда ёкь бола. Анжилер бу дав озлер учун озлю дав экенин бек яхшы англай.

Асарда суратланагъан кюйде, даву озжетлиги, мисал учун, дөрт де якъга гючлю от тюшгенликден, кёклени тютюнюнню булутлары япгъанлыкдан гьрсетиле. (Булайлык о девюрге Анжини айланасын кялын агъачлыклар кьуршагъан болгъандыр деген ёравну тувдура.) Автор билдиреген кюйде, гьатта ташлар да яллай, ирий. Авур гьалга тюшген анжилер кёкден ва ерден озлеге кёмек тилей. Булар сужда кылагъан Алав ва Авамчы анжилени якълавчулары болгъаны билдириле. Амма неге буса да Тенгири буланы янын тутмагъан экен.

Тенгирини бу кьайдада суратлав ойлашдырмай болмай. Тенгири анжилелег пуршав этегенини себеплери, биз ойлашагъан кюйде, эки тюрлю болма бола. Биринчиси, анжилер тенгириликни толу кьабул этмеген болгъандыр, яда буса, экинчиси, кьабул этсе де, тенгирилик булан бирге алдынгы инанывларын да узата болгъандыр. Шу бир-бирине байлаву себеплер Тенгирини анжилелег салкын янашывуну кюрчюсю болма бола. Бырынгы инанывларын анжилер узата болгъанын буса, асардагы далиллер де арив ачыклай.

«Анжи-намеде» ташлар ва кьушлар кёп эсгериле. Масала, анжилер сыйлы гьереген, сужда кылагъан яр деп белгиленеген Камари бир-нече керен айтылып, асарда агъамиятлы ер тута. «Камари сав буса, мен савман», – деп айтылына, «Камарини ташы ерге тюшгенче», – деген сёзлер булан ант этиле. Душман да Камарини кьуршалгъанлар учун сыйлылыктын биле. Олар ону топуракъга дөндюрме сюегени негъакь тюгюл. Душманны шо нас хыялы анжилени огъар айрокьда озлюгюн артдыра.

Ондан кьайры, «янтъкь таш» ва «алгъыш таш» эсгерилелер. Асарны игитлерине шо ташланы бирине «оьрген от тюшгени» («янтъкь таш»), озгеси буса «ириме башлагъаны» («алгъыш таш») айрокьда авур тие. Бу мисаллар бырынгы кьумукьлар сыйлы болгъан ташларына сужда кыла болгъанына мекенли тюшюндюре. (Ташлар неге яллап, ирий болгъанына, не учун олагъа сужда кыла болгъанына ёравлар тувмай кьалмай. Кёбюсю олагъа археология илму аян этеген янгы маълуматлар имкан бере. Амма озю асарда далиллер ёкь саялы шо гьакьда пикру алышдырмакь онча тюз болмас деп эсибизге геле.)

«Анжи-намеде» кьушлар да агъамиятлы ер тута. Бу сыдрада тарлан, ябалакь, бийдаякь, кьаракьуш суратланалар. Кьушлар адамланы кёмекчилери гьисапда бериле. Масала, озлеге кёмек излейген анжилер тарланны, бийдаякьны озлеге якъчы болажакъланы артындан йибермек мурадда кёкге чоелер. Тек, не амал, олар от-оьргенге кьанатлары чиркип, шо намусну кёбюсю кютме бажармай кьалалар.

Бу ерде адатлы гьалда анжилер кьушланы кимни артындан йибере болгъан деген сорав тувмай кьалмай. Шолай, гезикли гезикде бийдаякьны кёкге чоелер:

**Уьчюнчолей алтын кьанат бюркдю дей,
Будут тешип гьавалагъа чыкьды дей.**

Бу сатырлардан сонг гелеген экилик тергев тарта:

Гъаваларда гъав этеген къаракъуш Тезден берли къаравуллай сангарны...

Шу мисалгъа таянып, бийдаякъ шо къаракъушну артындан йиберилген болгъандыр деме ярай. Къумукъ фольклорда да адамгъа кѣмекчи болгъан уллу къушлар эсгерилегенлик (масала, адамны къанат тюбюне алып, тийишли ерине етишдиреген къуш), «Анжи-намедеги» къаракъуш шолай къушлардан болгъандыр деп ёрама ёл ача.

«Гъав этеген къаракъуш... къаравуллай сангарны» демек, о нечикде къуш болмагъан, – давгъа, ябушувгъа уйренген къуш болгъанын англата. Демек, озлге къайгъы къопгъан гюнюнде анжилер адамлардан, сужда этеген аллагъыларын-дан къайры, озлге ювукъ жанлагъа, мекенли айтгъанда къушлагъа да умут эте болгъан.

Умуми алгъанда, Къадирмурзаны «Анжи-намесинде» келпетлер ва келпетлевлер булан битмей, бир-бир сюжет айрыкъларында да халкъ авуз яратывчулугъуну алааматлары билине. Шолайлыкъ озю суратланагъан бырынгъы девюрден гъасил боладыр. Минг йыллар алдынгъы къумукъланы инанывлары, ругъ байлыгъы асаргъа айрыча ренк бере, ону милли озтѣречелигин болдура.

Къысгъа натижалар чыгъарып, Къадирмурзаны «Анжи-намеси» игитлик асар деме болабыз. Ожетли душман чапгъын этгенде анжилер юртун-элин якълайгъандан къайры, озлени токъташгъан дюнья къаравларын, халкъ эсин, адаткъылыгъын якълап чабушалар. Халкъ битимин тас этгинче, олар дав къыргъында жанын къурбан этмекни дурус гѣрелер. Авур, къайгъылы гъалгъа тюшген анжилени къысматы, озокъда, «Анжи-намени» гѣтеринки ругъун болдура, охувчулагъа асарны таъсирин артдыра.

Бырынгъы къумукълардан къалгъан эсделик «Анжи-наме» бизге, бугюнюлеге, бек тизив дарс бере. Нечик алив эте экен адамны – бырын мердешлерине, элине, халкъына амин болмакъ, олагъа сый этмек, олар учун чалышмакъ, герек болса олар учун жанын бермек. Гъар охувчуну бу дарсгъа оз янашыву болур. Биревлер къулакъ асар, бирлер озлге оланы ульгю алып, бир тайпа немкъорай янашыр. О да гъар кимни иши. Айып ёкъ. Гъар ким озю сайлай озюню яшав ёлун.

Абдулкъадир АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмуланы доктору,
профессор

КЪАДИРМУРЗА АМИРХАНГЕНТЛИ

Къумукъ фольклор асар гьисапда «Анжи-намени» гьакъында 1997-нчи йылда Тюркияда «Халкъ эдебиети» деген журналда макъала чыгъаргъан эдим. Сонггъу йылларда С.М.- С. Алиев шо асарны, адабият алааматлары осал билине буса да, автору Къадирмурза болгъан деген ойну арагъа чыгъарды.

Сонггъу йылларда «Анжи-намени» бизин анадаш сёз инчесаният учун уллу маънасы бары белгили болду. Шо асар бизин авуз яратывчулукъ булан адабиятыбызны бырынгъылыгъын ва терен маъналыгъын сездирди. Эсгерилген асарда о замангъы дюнъяны титиретген уллу агъвалатлар, хазарланы араплагъа къаршы юз эллий йылны узагъына ябуша гелгени чебер сёзню, чебер келпетлени кёмеги булан бек къужурлу суратлангъан. Олар озлер дагъылып тюп болса да, арапланы гужумун токътагъан.

Шо девюрде Гюнбатыш Европаны халкълары да арапланы елевчиюлюгюне къаршы къатты давлар юрютген, тек гъалиги Испания булан Португалияны топуракъларынын тас этген. Шонда араплар 8-нчи асрудан 15-нчи асруну ахырына ерли гъакимлик сюрген.

«Анжи-наме» игитлик ругъ булан яратылгъан асар. Шонда герти адамланы келпетлери булан янаша бырынгъы миф инанывлагъа байлавлу о замангъы ата-бабаларыбызны «аллагъларыны» келпетлери де (Тенгири, отну «аллагъы» Алав, орманлыкъны «аллагъы» Авамчы, гъавчулукъну «аллагъы» Сонгар ва Камари де ортакъчылыкъ эте. Алавну келпети бырынгъы греклени мифологиясындагъы Прометейге ва бырынгъы гюржюлени мифологиясындагъы Амираниге парх бере. Ол Прометей йимик тавларда ярлагъа байлангъан болгъан. Халкъгъа кёмекге етишип, душман булан ябушма сойсе де, къудратлы Тенгири, озге «аллагълагъа» йимик, огъар да пуршав эте.

Асарны къюрчиюсуне тарихде болгъан бырынгъы Анжиге байлавлу агъвалатлар салынгъан. О замангъы Анжини гъакимлерини гючю, къудраты ондан сонг болгъан таргъу – шавхалланыкинден кем болмагъандыр. Асарда арапланы аты эсгерилмей буса да, мунда бырынгъы хазарланы араплагъа къаршы ябушуву суратлангъан. Ата-бабаларыбыз араплагъа табиъ болгъан саялы оланы аты асарда юлдурула.

Араплар Анжини къамавгъа алгъан заманда, ону халкъы бары да «аллагъларынын», ювукъ ва йыракъ хоншуларынын – къангалы къапудагъыыланы (дербентлилени

болма ярай), Аракъ тавда яшайгъанланы (шолай аты булангъы тавлар къумукъланы аварлар ва мычыгъышлар булангъы дазуларында ерлешген); Къазиден, яни Къазикъумукъдан, язиден (осетинлерден болма ярай), Гюржюден Исакъны, эсги ачувун унутуп, озлеге кемекеге гелсин деп чакъыра.

Асарда душман «къулла гёзлю» девлер деп эсгериле. Шагъаргъа кемекеге гелегенлени арасында Алавдан къайры Авамчы, Сонгар, нартлар эсгериле. Аллагъларыны тюрк кюрчюсю гёрюне: Алав-отну, ялынны «аллагъы», Авамчы – орманлыкъны «аллагъы», Сонгар – къуш-гъавчулукъну «аллагъы» Камари буса гюржю мифологиядагъы яшмынны «аллагъына» ва озге иран-гъинд халкъланы мифологиясындагъы шолай аты булангъы «аллагъларыны» атларына парх бере. Асарда Анжини халкъы озлене сужда къылагъан Камарини сигърулу деп гысап этилеген ташы да эсгериле.

Шагъарны гъукмударыны уланы шагъарны якълайгъанларыны башын тутгъан. Ону инанывуна гёре, озю де, халкъ да Камарини озлер сужда къылагъан ташы сав кюйде бар чакъы, шагъарны сакълап болажакъ. Камарини ташы яллайгъаны айтылагъан сатырлар халкъны башына зор уллу балагъ гелгендей дерт булан чалына.

Асарда айтылагъан кюйде, душманлар Тенгирини къанын ичме геле. Асарда суратланагъан кюйде, халкъ янгыз харлысызлыгъын якъламакъ учун ябушмай, озлени бырынгъы инанывларын да къоруп сакъламакъ учун ябуша. Асарда Тенгирини бырынгъы тюрк халкълар лап да уллу «аллагъыбыз», есибиз деп гысап этилинеген келпети бир тамаша суратлангъан. Ол Алавгъа да ва озге увакъ «аллагъларына» да къаршы чыгъа. Оланы арасында оьжетли гъал тезден берли болуп гелгенге ошай. Агъвалатлар юрюлюп турагъан къыйынлы заманда олар шагъаргъа кемекеге алгъасай. Тенгири буса олагъа да, халкъгъа да къаршы чыгъа, пуршавлукълар тувдура. Къарагъанда, халкъ да, озге «аллагълар да» негер буса да уллу «аллагъы» – Тенгирини зор ачувун чыгъаргъангъа ошай. Эсгерилген агъвалатлар Прометейни Зевсге, Амиранини – озге «аллагълагъа» къаршы ябушувуна парх бере.

Асарны топонимикасы да тюрк кюрчюлю ва Таргъу тавну айланасындагъы топонимикагъа рас геле. Асарда ерлени, сувланы булай тамаша атлары бар: Анжи – инжи, Сангыз – Таргъу тавну гюнбатыш бетиндеги булагъы булангъы тала, элбуз – душман, ташлы къол, шаршар, айланч, Хомрол – шагъарны ичиндеги беклик. Хомрол деген сёз Таргъу тавда оьсеген атив ийиси булангъы хомура деген отну атына байлавлу болма ярай. Мажар (мадьар) окъ къазакъ йырларыбызда да ёлугъа. Артлан тав – Салатавланы бириси. Й. Къазакъны поэзиясында да ёлугъа.

Бу асарда бизин къазакъ йырларда ёлугъагъан, тек мунда душманлагъа къаршы ябушагъан бийдаякъ къушну келпети де бар.

Уьстде айтылып гетген чакъы бары зат Анжини гъакъындагъы йыр ерли агъвалатлагъа, биздеги ерлени атларына кюрчюленип яратылгъанына шагъатлыкъ эте туруп, къумукълар, оланы ата-бабалары шу ерлерде лап да бырынгъы, къадим заманлардан берли яшагъанына шагъатлыкъ эте.

Душманны келпетлери асарда озлени мекенли сынларын сакъламагъан, олар умуми къайдада девлеге ошатылып суратлангъан.

Бютюн асар ерли халкъгъа хоншуда яшайгъан бары да халкълар да, эсги ачувун унутуп, кемекеге гелип, оьжетли ортакъ душмангъа къаршы биригип ябушув юрютмекни ою, пикрису булан яратылгъанлыгъы ачыкъ.

Асарда тамаша къалдырагъан зат – яшавну гертилиги бизин бырынгъы мифологиягъа байлавлу келпетлер яшавда герти болгъан адамланы келпетлери, агъвалатлар булан сыкълашып берилгени.

Асарны бир-бир ерлери унутулгъаны билинмей де къалмай. Тек шолай гъалында да шо асар бизин сёз инчесаниятны инг де къыйматлы асары болуп токътай. Асар бизге авуздан айтылып тюзюл, язылгъан къайдасы булан етишгенин де эсгерме тюше.

Биз «Анжи-намени» авуздан яратылгъан заманын, дюньяны титиретеген агъвалатланы суратлавун ва терен маънасын араплагъа къаршы юз йыллар дав этген испанланы Сидни, франкланы Роландны, эрменилени Сасунлу Давидни гъакъында яратылгъан асарлар булан янаша атын тутуп, эсгерме ярай. Шолай асары Темиркъзаакъ Кавказда яшайгъан бир халкъныки де ёкъ.

«АНЖИ – НАМЕНИ» КЪОЛЪЯЗЫВУ

Хамаматюртда инкыллапдан алдагы йыллар Магъаммат Къазанбиев, Алиев Шех-Ул-Ислам, озлер Темирхан-Шурагъа, Хасавюртгъа ва олайда башгъа шагъарлагъа сапар чыкъса, охумагъа муштарлылагъа озлени харжына китаплар, газетлер, журналлар алып гелип, мажитден таба етишдире болгъанлар. Шолай нече-нече гезиклер Магъаммат Къазанбиев Хасавюртда ишлейген заманлар, юртуларын 1917-нчи йылда янгы чыкъгъан «Танг-Чолпан» журнал булан да таныш этген.

Пединститутда охуйгъан заманымда, 1972-чи йыл юртгъа баргъанда, тюш вакъти, бизин абзардагы къоз терекни салкъынында атам Юсуп булан лакъыр этеген тамаза Абдуллаев Азимге къаршы болдум. Саламлашып, сорашып битип, мен гетме урунгъанда тамаза магъа булай деди: «Анжиге гетгенче, бизге гелип мени гёерсен, сагъа бермеге гъазирлеген сыйлы савгъатым бар», – деп айтып, озлени бёлюнген лакъырына гиришдилер.

Тамаша болгъан мен, гъали къачан тамаза уюне гетер экен деп ойлаша туруп, уйге гирдим. Ахшамгъы намаздан сонг, мен гелгенни тамазагъа билдирип, аста-аста уйге гирдим.

Тамаза мени эретуруп къаршылады, тахтамеке олтурма ер гёрсетди. Олтуруп, къолуна къалын тетрадь да алып, гъали магъа тынгла деп лакъырын башлады.

«Бу «Анжи-наме» деген таварих, язгъан кахулайлы Къадирмурза, жылтыны ичинде шолай язылгъан. Муну, таварихни Магъаммат Къазанбиевни китабындан тетрадгъа гёчюрюп язгъан – Алхасов Асолтан молла.

Мен биревге де бермей асырап сакълайгъаным кёп йыллар бола. Бир нече йыллар алдын таварихни алгъасавлу ер-ерин охуп, алим Салав Алиев кёп тиледи, сатып сама бергенни сююп. Берип болмадым, хатири де къалгъандыр. Бу сыйлы, тарихи далиллери гючлю, бай, къумукъланы ватаны учунгъу оьжетли ябушувларын, яшавун суратлайгъан «Анжи-наме» китапны сагъа савгъат этемен. Сен «Дослукъ» журналда чыгъармакъны гъайында бол, алимлер учунда, охувчулар учун да пайдалы болажакъ», – деп, «Анжи-наме» таварихни магъа берди.

Заманлар гетип, бир гюн мен Магъачкъалада хоншумда яшайгъан къоркъ-маскъалалы Тетекбай деген тамазагъа, озюм ажамча охуп билмейгенни де айтып, таварихни охумакъны тиледим. Тамаза, бек гёнгюллю рази болду ва уюне чакъырды. Уллу уй, бир тамда тахчада кёп китаплар, тёр тамда илинген, халини уьстюнде уллу байлам ювушан, уй ювушан ийисден толгъан. Хамаматюртну авлакълары, пастан-харбузлу тарлавларын эсима салды. Охуп башлады. Охуй, токътамай охуй, бир бирде алгъам эте, дуа охуй, охувун токътатмай. Мен де язывлар этемен ушатгъан ерлеримни...

Айрокъда тагъсирли: 1. Эренлер булан бирче къолуна савут да алып къатын-гишилер де халкъын, шагъарын якълай. 2. Шагъарны халкъы къолгъа бармагъанда араплар от салып яллаталар. 3. Бир-бир къызлар къолгъа бармас учун, ярдан атылып оьлелер. 4. Дербент шагъарны къурмакъ учун лезгилени Иранны Исфогъан деген вилаятындан гелтирген деген жумлалар тергев тарта, олай кёп маълуматлар бар.

Тамаза бир сагъатлардан охуп битди ва булай деди: «Кёп китаплар охугъанман, тек булай китап магъа бирде къаршы болмагъан. Бу китапны «Дербент-намен» сонг экинчи даражадагы китап деп санама ярай», – деп сёзюн тамамлады.

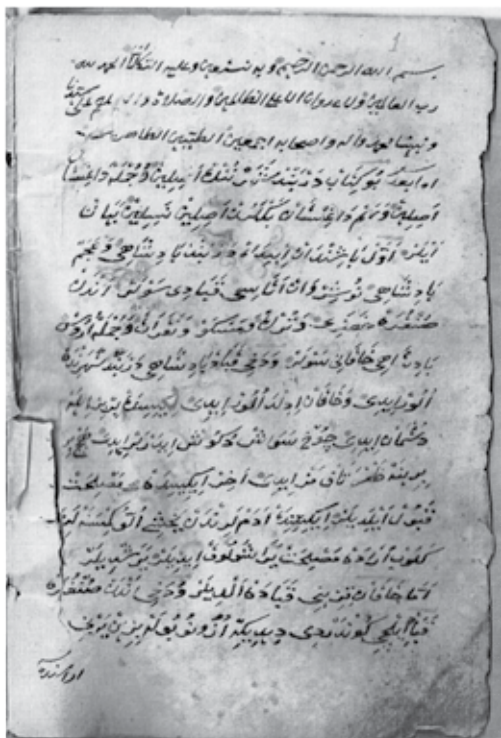
Пединстутда охуйгъанда Усахов М-Р ёлбашчылыкъ этеген илму кружокда «Анжи-намени» гъакъында баянлыкъ бердим. Айрокъда, Усахов бек ушатды: «Устьюнде яхшы ишле, илму янындан ахтарылмагъан ажайып китап», – деди.

Конференциядан сонг эки гюн гетип, мени профессор Изамит Асеков озъюню янына, кафедрагъа чакъырды ва китапны озъюне охума бермекни тиледи. Бердим, тек къайтарып заманында алып болмадым. Заман гетип, Изамит Асеков гечинди. Сонг хыйлы заман гетгенде, уланы Завургъа айтып, англатьп тиледим, о да ёкъ деп жавапланды.

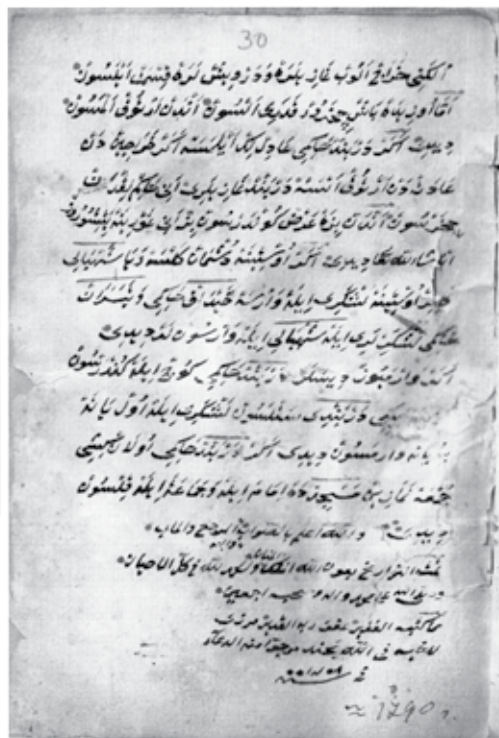
Муна, шулай мени янымдан гъайсызлыкъ болуп, «Анжи-намени» тас этдим. Тек табылмай кълмажакъ.

Гъюсейн АДИЛОВ

Къадирмурзаны таварихини къольязыву

(Башы)

(Ахыры)

АЙКЪЫЗ

Гъалиги Магъачкъала ерлешген бойларда эжелги заманларда Хазар пачалыгъыны гъайран тахшагъары Анжи токътагъан болгъан. Орта асруланы белгили тарихчиси Аваба Акъташи озюню бырынгъы асарында эсгерен кюйде: «Анжи кёп уллу ва гючлю шагъар. Ону бир яны денгиз сувлар булан чайыла, башгъа яны тавлагъа гелип сыйынгъан. Табиат булан яхшы бекленгенден къайры, шагъарны елевчулерден уллу таш барулар да къоруй. Анжини халкъы оз-озюн аш-сув булан толу кюйде таъмин эте ва чапгынчылагъа къаршы коччакъ кюйде ябуша» деп эсгере. Уллу ярлардан ишленген шагъарны бийик чырлары, бу берекетли ерлеге биринчилей тюшгенлени гъайранлыкъгъа кълдыра эди. Анжи тезден берли озюню усталары булан макътала гелген. Ону уллу базарларына йыракъ ва ювукъ пачалыкъланы савдогерчилери жыйыла эди. Чилле ёлну чанглы бойлары булан Китайдан, Византиядан, Индиядан. Персиядан гъар тюрлю маллар булан юкленип бир бошамай гелеген тую кериванланы арты-алды гёрюнмей эди.

Тек шо савдогерчи ёллар булан Дагъыстангъа ерли халкъланы ожакъларына оьртен салып, ажжал яя туруп, елевчулер де геле эди. Анжини кысыматында да шолай къайгъылы агъвалат болгъан. 722-нчи йылда шагъарны тамларыны тюбюне арапланы гысапсыз асгер черивлери гелип токътай. Оланы асгербашчысы Абу Убайда шагъаргъа озюню элчилерин йибере. Элчилеринден таба хыйлы маканланы елеген ва халкъланы янчгъан Убайда шагъардагъылагъа олар асгерини кьолуна гёнгюллю кюйде барса ва Анжини къапуларын ачса, бусурман законлагъа гёре ерли халкъны не яшавуна, не мал-мюлкюне кьоркюнчлукъ болмажакъ. Эгерден къаршылыкъ билдирсе, къара къанына боялажакъ, деп билдирте. Анжилер арап асгерлени гючю нече керен артыкъ экенине де къарамай, ахырынчы тынышы кългъанча ябушма токъташа ва шагъарын душманны кьолуна бергенче оьлюп гетме гъазирлер.

Шагъарны шо къайгъылы мюгълетлери булан байлавлу айтыла гелген эжелги хабарланы бириси 18-нчи асруларда яшагъан тизив тарихчи Къадирмурза Амирхангентлини яхшылыгъындан бугюнге ерли етишген. (Амирхангент Таргъутавну тик бетлеринде гъалиги Кахулай юртдан бираз оьрде ерлешген болгъан. 1831-нчи йылда пача асгерлер юртгъа от салып дагъытгъан). Багъасыз, сыйлы кьольязманы адабият ахтарывчу Салав Алиев Кахулайда юртагълюлени бирисини архивинде тапгъан. Биринчилей «Анжи-наме» 1974-нчу йылда «Дослукъ» деген адабият журналда чыкыгъан. Гъали биз шагъарны сонгъу хабарын Къадирмурзаны асарына таянып юрютежекбиз.

Шагъарны диванбеги (башчысы) чачына акъ гирген Къарткьоожакъ болгъан. Къарткьоожакъны бетиндеги хынжалдан ва шёшгеден кългъан терен яралары, ону алдагъы ат уьстюнден тюшмейген заманларыны ачыкъ белгилери эди. Йыллар тамазаны къавжатгъан. Ол алда йимик шагъарны бары да кьуллукъларына етишип болмай. Ону умуту уланларында – Темишде ва Айбекде. Бир ананы къар-

нындан чыккыган, сувну эки тамчысы йимик атасына ошагъан агъа-инини хасиятлары башгъа-башгъа болгъан. Уллусу Темиш гьонкъалыгъы булангъы, эдепден кѣп арекдеги элбезген. Айбек бек рагъмулу, эллине-халкъына гьалал къоччакъ улан. Темиш инисин гѣрюп болмай ва огъар къую къазма гьап-гьазир. Себеби де шагъардагъы Исакъ бийни къызардашы – Айкъыз.

Гъайран гѣзеллиги булангъы Айкъызны гелешме солтанлар ва пачалар, ханлар ва падишагълар элчилерин йибере эди. Ону гъакъында шаирлер макътавлу шиърулар яза эди, йырлар йырлана эди. Тек Айкъызны юреги сагъынагъан гьасирет сюювю биргине бир Айбек. Къарткъожакъ шагъарны халкъына ювукъда Айбекни де Айкъызны да тою болажакъ деп билдиргенде, къызны юреги сююнмекликден атылып чыкъма аз къалды. Шо гюн ону насибине женнетдеги гьюрю къызлар да сукъланар эди. Айкъыз булан оъзю де къошулма умут этеген Темиш инисинден ачувун алмакъ учун онгайлы мюгълетни къаравуллай. Арапланы чапгъыны шолай мюгълет болуп токътай.

Душман шагъарны къамавгъа алып, гъужумун башлай. Тек анжилилени елевчюлеге ирия болма хыялы ёкъ. Олар уллу тавакеллиги булан анадаш шагъарын якълайлар. Не гюн, не гече токътамай шагъаргъа окълар ва таш топлар атыла. Абу Убайда къамав узакъгъа созулажагъын англап бек ачувлана ва Анжини еленгенде шону бары да адамларын денгизде батдырып, оьлтюрмеге ант эте.

Къыргъын ябушувланы бирисинде Айбек игит кюйде жан бере. Бютюн шагъар оьртенде. Хыйлы халкъ къырылып пуч болгъан. Къумукъ эллерден кѣмек де етишип битмей. Терен къайгъыгъа дѣнген Айкъыз тобукъдан туруп, Тенгириге багъып тилев тилеп ялбара:

**Гѣк булутлар чачыратып, Тенгири,
Гѣк денгизинг гьалек этсенг, не бола?!
Ягъланы ялгъап алгъан йыракълар,
Оланы чайкъалатсанг, не бола?!
Алтынчы Артлан тавда гѣк орман,
Артылып огъар етсенг, не бола?!
Хомуrolда агъ урагъан увакъ яш,
Олагъа таяв болсанг не бола?!**

Тек кѣклер сесленмей. Шагъарны якълавчуларыны сыдралары гюн сайын кемий. Темиш гечелетип барулардагъы яшыртгъын тар тешикден таба душманны янына чыгъа ва баш ийген кюйде арап асгерни башчысыны гѣз алдына гелип токътай. Намарт хыянатчы елевчюлеге яшыртгъын тешикни гѣрсетмеге гьазир. Тек шо къуллукъ учун Абу Убайдадан оъзюню шагъарны диванбеги этип белгилемеге ва оъзю гѣрсетген къыз булан уйленме ихтияр бермекни тилей. Темиш уллу шатлыкъда, тутгъан нажжас мурадына етермен деп сююне.

Анжилилер игит кюйде ябушувлар юрютсе де, шагъарны душмандан къоруп сакълама чакъы гючю чатмай. Араплар шагъарны елеп токътай. Сав къалгъанлар Анжини чет тав бетиндеги къалагъа къамалып токътагъан. Къамалгъанланы арасында Айкъыз да бар. Душман, дагъы кюйде о къалагъа гирме болмагъанда, ону ичиндеги халкъны ашдан-сувдан къыркъып, уллу отлар ягъып, тютюнге бувуп оьлтюрме токъташа. Отланы ялыны, Къадирмурза да язагъанлай, кѣкдеги булутланы чирките. Айкъыз душмангъа булай язып билдире:

**Мен разимен кьул болмагъа Темишге.
Эки гюнлюк яллыкь герек бу ишге.
Шу болжалда биз жьйяйкь эсибиз,
Къачан да Темиш бизин есибиз.**

Шо эки гюнню ичинде Айкьыз янгыз оьзюне белгили яшыртгъын сокьмакьлар булан адамланы душман артындан кьувуп, етишип болмасдай орманлыкьлагъа чыгъара. Оьзю буса къалагъа къайта. Янгы танг билингенде тамаша болгъан араплар къаланы лап бийик чырында токътагъан, акъ къабалайгъа гийинген къызны эс эте. Тюпден таба ол гьавалардан саркъыйгъан акъ гьгюрчюнге ошай эди. О Айкьыз эди. Тюпде душманланы арасында токътагъан Темишни гьрюп, Айкьыз ону кьолу булан икрам этип оьзюню янына чакъыра. Темиш сююнмекликден чаба туруп тик канзилерден Айкьызны янына гьтериле. Ювукь болуп, ону кьолун оьзюню кьолуна алма къарагъанда, бирден Айкьыз Темишни оьзюне тартып, къатты кюйде къысып, бийик къаладан тюпге атыла...

Къадирмурзаны хабары шолай пашман кюйде тамамлана. Гетген асруну 30-нчу йыллары болгъанча Анжини баруларыны айрыча ташлары сакълангъан эди. Гъали бу бойларда 1300-нчу йыл алдын тизив шагъар болгъанын эсге салагъан Таргъутавдан ва Хазар денгизден къайры, бир шагъат да къалмагъан. Анжили Айкьызны атын билегенлер де бизин арабызда онча кьеп тюгюл.

Алав АЛИЕВ

АНЖИ БИР ДЕ ОБЛМЕЖЕКНИ БЕЛГИСИ

Абдулгъаким Гъажиев

«Ажжалсыз игит Анжи» деген пьесасындан эки гесек

2-нчи гёрюнюш

Къарткъожакъ. Балаларым, гъали бери тынглагъыз,
Иш бек къыйын, ону яхшы англагъыз:
Душман асгер Анжи чырдан оьтген, дей,
Бир-бирлери къалагъа да етген, дей.
Биз къырдыкъ бу душманланы кёп ерде:
Албайдада, Дербентде, Беленджерде,
Варачанда, Башлыда, Эндериде,
Албанада, Иргъанада, Гелбакъда –
Битмей булар ченгерткидей авлакъда!..
Къумукъ къавум нечик игит – гёрсюнлер,
Хазар халкълар нечик оьле – билсинлер!

Къомузну алып, анжилилени ругъландырмакъ муратда йырлай:

Сурайылларда бал эдик,
Семендерде субай битген тал эдик!
Сурайыллардагъы балыбыз,
Гёбек итлер гелип уртлады;
Семендерде бизин талланы
Асилсизлер гелип бутады...
Экилеп чапды элибиз.
Кёп итлер янчгъан бёрюбюз,
Биз оьзюбюз дагъы да
Хыйлы душманлагъа болурбуз!
Эргишилер: – Озокъда да болурбуз!
– Гъайт, уланлар, туругъуз!
– Яшагъанча таптальп, оьлген къолай макъталып!

Бу вакътиде душман асгерчилени бирлери абзаргъа гире. Анжили эркеклер олагъа къазархы, окъ ата, сонг къылычларын сувуруп, сюнюлерин чыгъарып, уьстюне чаба. Чабушув, кюрешив башлана, арапланы бирлери оьлтюрюле, башгъалары къача.

Къарткъожакъ. Савболугъуз, уланлар! Тек парахат турмагъыз!
Машакълы окъланы да аямайлы урмагъыз!

Бир-эки душман дагъы да гёрюне, оланы окъ булан уруп, абзарны ари янына йыгъалар. Сонг арап асгерни бир уллу табуну геле. Чабушув-кюрешив янгыдан

*башлана. Шу кыргынын уруш Къарткыожакъ ругъ берип йыргайгъан «Оълум йы-
рны» («Песня смертников») фонунда бола:*

Тармакълы тар оьзенлер акъгъан гюн,
Къаймакълы къара сувлар къатгъан гюн,
Эренлени лап деп аты ятгъан гюн,
Тумандай тютюн басгъан гюн,
Толпандай окълар учгъан гюн,
Тумандай басгъан асгер тайышып,
Толпандай учгъан окълар токъташып,
Эренлени барлап-ёкълап къарасакъ,
Биревлеге оьлер йимик бек тийген,
Биревлени къабургъасы сёгюлген,
Биревлер, терс йыгъылып, хум хапгъан,
Биревлер, тувра чабып, бет тапгъан!
Батырлар тувра чабып, бет табар,
Батырлагъа байланмас осал хабар!
Семендерни сел этсе де беренлер,
Анжибизни аздырса да азмаңлар,
Ажжалындан бетин бурмас эренлер!
Анжилер ант этгенбиз жан берме,
Сав къалгъанлар элни эркинин гёрме!
Биз гёргенбиз булай кёп-кёп къувунну –
Бошаматгъан бир де батыр бувуну!
Кантлар тюгюл – антлар этме герекли!
Гьей, батырлар, белсенигиз билекден,
Бошамасын батыр болат юреклер!

*Душманлардан да, анжилерден де адамлар кырыла, тек, оьзлер аз буса
да, анжилер пай бермей. Амма олар баргъан сайын аз бола бара.*

Сютанай. Исакъ неге гелип битмей Гюржюден?!

Ол чу къумукъ кызыны алгъан Анжиден!
Славянлар билмейми экен бу ишни?
Гечмейми экен чапгъынларын Темишни?
Булкъар къардашлар да билмей, озокъда,
Билсе, мунда болар эди тезокъда!
Тав къардашлар тавакеллик этмейми?
Къыйынлы гюн елдей болуп етмейми!
Рум да бизден, огъ, эливаш, кёп йыракъ,
Оьзлеге де олагъа кёмек тарыкъ...

Къарткыожакъ. Бетеринден сакъласын бизин Тенгир!..

Сютанай. Мундан бетер болардай о да недир? –

Бузулду чу Анжи, Таргъу-Семендер!..

Къарткыожакъ. Мундан бетер – халкъыбыз ругъдан тюшсе,

Менлигин тас этер ерге етишсе,
Ерин, тилин, адатларын ташласа,
Бир белгисиз халкъгъа дёне башласа...

Темиш, Къарабий ва кёп арап асгерчилер абзаргъа гирелер, онда Айкъыз,

Къарткъожакъ, Сютанай, башигъа къарт-къурт, къатын-къыз, яш-юш бир мююшиде токътагъан, оланы алдына чыгъып, къоруп, 2–3 анжили асгерчилер токътагъан, оланы бирлери яралы. Чабушув башлана. Анжили асгерчилер 5–6 душманны оьлтюре, тек олар кеп экенге, оьзлер де оьлелер. Араплар, шешгелерин сувуруп, мююшге тыгъылгъан, кѣмексиз къалгъан амалсызлагъа къыргъын салма гъазирлер, мунагъана гюнагъсыз къан дагъы да тѣгюлме тура деген мюгьлетде арагъа Айкъыз чыгъып, явлугъун чечип, ону гѣтерип: «Токътагъыз!» – деп къычыра. Араплар биразгъа токътай, сонг Айкъызгъа къарап кюлейлер, гъариси сѣйлей:

– Вагъ, мундагъы бу не марал?!

– Кеп чекмеге гъазир мал!

– Оьзю де сие бугъай – гел, – деп, явлугъун булгъай!

– Магъа олжа!

– Алырсан хынжал!

– Воллагъ, оьзюнг аларсан ажжал!

– Болар сеники, гелгенде Тажжал!

3–4 арап асгерчи бир-бири булан къыз учун ябушима башлай, бу вакътиде оланы башчысы булай къычыра:

– Гьей, тыныгъыз!.. Азиз буса жаныгъыз!

Меники болар шо къыз!

Темиш. *(Чабып алгъа чыгъып).* Авурунгу алайым, жан буйрукъчум!

(Алдына чабып барып, тобукъларындан туруп, бир къолун тѣшюне салып башийип):

Тобукълагъа чѣгюп, тилей къуллукъчунг –

Мен айтагъан Айкъыз деген шо къыз чы!

Арап башчысы. Вагъ, олаймы?! Воллагъ, шолай къыз учун

Мен де элим сатар эдим! Юлдуз чу!

Темиш. *(Эретуруп, Айкъызгъа багъып):*

Гѣремисен, нечик олар магъа тынглай,

Оьзлеге мен кѣмек этгенни англай!

Сен де мени англа, гѣзел маралым!

Айкъыз. Тобукълагъа чѣгюп оьрлюк аламы?!

Элин сатып, сююв алма боламы?!

Темиш. Хазар хазна энни мени къолумда,

Бир душман да ѣкъдур мени ѣлумда!

Аллар-шаллар гийдирермен боюнга,

Алтын-жавгъар явдурарман тоюнга!..

Айкъыз. Оьз элине ят болгъан ят элинде шат болмас...

Къарабий. Къайда гелим – шонда элим, не къалдынг

«Элим! Элим!» – деп оькюрюп, не алдынг?!

Айкъыз. Башгъа йырны йырлай эдинг сен алдын...

Темиш. Бир гийгенинг сен къайтарып гиймессен,

Бир хапгъанынг сен хапмассан, иймессен!

Айкъыз. Герти инсан яшама деп ашайдыр,

Ашама деп яшамай!

Элим есир бола туруп, магъа эркинлик шайдыр!

Яшлар, къартлар, къатын-къызлар къырыла,

Гьеч бир чара этме болмай, явьюрегим ярыла!

Тул кыыз сагъа тилей, Темиш, ялбара:

Ярай буса, сен сама эт бир чара!

Гелин явлукъ бирдагъы да ташлана –

Сав кьоюгъуз къартны-къуртну, яшланы!..

(Явлугъун башындан алып, ташилама къарай).

Темиш. Этме, Айкыыз! Этме, тилеймен, айым!

Айкыыз. Арагъызда къалгъан къурбан болайым! *(Явлугъун ташилай).*

Темиш. *(Артгъа багъып силкинип тайып).*

Я, сен не этдинг?! Неге этдинг бу затны?!

Арап билмей маънасын шо адатны!

Айкыыз. Англап, сагъа тынглай дейсен чи бар кес:

Шо адатны бузгъан инсан тюзелмес!

Темиш. *(Ойлашып)* Яхшы буса, уьч гюн кыыргъын токъталар,

Уьч гюнден сонг сиз гёрсиз,

Сен гелмесенг, не болар!

Арапланы барысын да алып гете. Анжилер чабып, Айкыызны янына жыйыла, бирлери ону къучакълай, алгышылай.

Айкыыз. Уьч гюн! Уьч гюн... Уьч гюн къалгъан

Энни магъа яшамагъа, гъай аман...

Шо уьч гюнюм элиме мен ёрайым,

Эндериге, Беленджерге, Гелбакъ булан Иргъангъа

Кыырылмайлы къалгъанланы тез гёчюрме къарайым!

Уьч гюн... Уьч гюн... Болмасын гьеч гьёкюнч гюн!

Алдын да чы сала эдим бар гючюм,

Болмасын деп гъар ишимде гьёкюнчюм...

Тек буса да Анжикъала яллады...

Терс ёл тутуп, балики, мен де алдандым...

Темиш йимик герекми эди ий болма?

Шолайына оьзю, эли сав къалма?..

Ёкъ, ёкъ! Олай ойлашмакъ да бермес сый!

Яда буса тюз айтгъанмы Къарабий?

Айтады чы «къаттылыкъ!» ва «гюч! гюч!» деп,

Рагъму этсенг, артда болар гьёкюнч деп...

Балдай болсанг, къаражибин басар деп,

Увдай болгъан уллу эллер ясар деп...

Гертиден де, энни чегебиз агъны,

Рагъму этдик, тек биз гёрмедик рагъму...

Къатты къапасмы экен къавум къуршайгъан?..

Ёкъ, бу ой да тюгюл бизге ошайгъан!

Олай буса, нетме герек, билмеймен...

Огъ, Тенгирим, сенден кёмек тилеймен!

Сен сама да тюзлюкню тюз дюнъяда!

Гьеч тюзлюкню гёрмейбиз Анжи янда!–

Ят ерлерде къарыш ер елемейбиз,

Гелгинчилер гетсин деп сёйлемейбиз,

Биревге де бичакълар билемейбиз,

Тилемейбиз ят элде оьр къуллукъну –

Аталардан къалгъан азиз элинде
Къоймайлар, гьей, тенг яшама къумукъну!..
Шунча болгъан къыргъын негъакъ къалармы?
Хазар халкълар болмагъандай болармы?
Таргъу таву талчыкълардан талармы?
Анжикъала дагъы бир де турмасмы?
Къумукъ къавум дагъы яшав къурмасмы?
Наслуларда, асруларда хазарны
Насияты, васияты къалармы?
Унутармы? Яда уьлгю болармы?
Ёкъ, биз этген давлар тюгюл тегинлей:
Бирлешдирип, кёп къавумну бир этдик,
Кавказ элни болмагъандай кюр этдик!
Ювукъ-досну эсин-гъалын оьр этдик!
Биз оьлсек де, душманни да ер этдик!
Араплардан кёп эллени якъладыкъ,
Аврупаны гюнчыгъарын сакъладыкъ
Халипалар салар уллу къыргъындан!
Гъатта шо Рум, Иран, славян къайдады,
Хазар къавум тайгъан буса бу якъдан?!
Юз йыл гетер, минг йыл оьтер кюстюне –
Анжикъала къалар ерни уьстюнде!
Семендерлер, Беленджерлер, Эндерлер
Дагъы да кёп алп эренлер берерлер!
Хазар денгиз сав чакъы биз де савбуз,
Шу бойларда, Эдил бойда, Къырымда
Тирилербиз, минг йыллагъа къаларбыз!
Байтерек ва балгъам булакъ боларбыз!
Къумукъ къавум бавур этдей бирлешир,
Шу юз йыллар тургъан ерде ерлешир!
Анжикъала ва Таргъутав сав чакъы,
Сав болажакъ Къумукъ элимни халкъы!

3-нчю гёрюнюш

Анжи беклигини къала башы. Онда багъып минеген канзилер бар. Тюнде ян-гыз Айкъыз. Темиш геле.

Темиш. Мундамысан, Айкъыз, мени аривюм?!
Огъ, не узакъ тийди магъа шо уьч гюн!
Янгызмысан? Къайда гетди къара халкъ?
Айкъыз. Къалгъан халкъым болду бары парахат!
Не тез гетди, гьейлер, уьч гюн мени учун...
Темиш. Айкъыз, сени алдынгадыр бар гючюм,
Бол, тилеймен, энни мени буйрукъчум!

Айкыыз. Бир буйрукъчу азмы сагъа, кьуйрукъчу!
Душманланы башчысы сагъа пача...
Темиш. Халиф оъзю буйрукъ берип айрыча,
Мени этди Таргъуда тах диванбек!
Минглер булан кисемде динар акъча –
Магъа энни сенден къайры не герек?!
Гъали сенсен дюньяда бир герегим,
Гел, аривюм, къучагъымда гёрейим!
Айкыыз. Гъейлер, Темиш, Анжибизге бир къара!
Огъар чы, гъей, тийген бек авур яра!

Къаланы башына багъып гётерилме башлай. Ону арты булан Темиш де юрюй.

Айкыыз. Сен чи мунда тувгъансан ва оьсенсен,
Анжи оьлсе, сен де оьлю, мисгинсен!
Темиш. Неге мисгин боламан мен сав чакъы?!
Анжини алып, болду тебем тав чакъы!
Айкыыз. Анжи яллай...
Темиш. Ялламас эди шулай
Болгъан буса ярап арап асгерге!
Айкыыз. Халкъ кырылгъан...
Темиш. Кырылмас эди бир де,
Тургъан буса башын гётермей оьрге!
Айкыыз. Къатын-кызыны кёбю гетди есирге,
Яшлар йылай, къартлар сыкътай ичкынып,
Яраймы, гъей, сёйлеме шогъар къанып?!
Темиш. Сёйлеймендир, балики, мен де янып!..
Оъзюм мунда болсам да сенде жаным...
Гючлю булан гюч сынама не тарыкъ?
Пысгъан буса, табар эди бетъярыкъ!
Айкыыз. *(Башгъа якъгъа багъып)*
Бола экен эр кюцлю биябурлар...
Олайланы къабул этмес къабурлар,
Кёклер жанын кюл этер кюлбайланы!..
Къаланы башына минип бителер.
Темиш. Я, кьойсана, Айкыыз, шо бош ойланы!
Айкыыз. Халкъ кырылгъан, къалгъанлар бек кыйнала –
Шолай айтма нечик тилинг айлана?!
Темиш. Билме герек эди гючюн душманланы!
Айкыыз. Эл эркинлик суюсе, нете, яманмы?!
Темиш. Эркин чи дюр башын аман сакълагъан–
Къара топуракъ шолайланы япмагъан!
Айкыыз. Тюз айтасан – къабурда ер тапмагъан...
Темиш. Бу дюньяда инсан яшай бир керен...
Айкыыз. Шону учун да тюз яшар герти эрен!
Темиш. Кимники тюз – яшав оъзю гёрсетди,
Къолгъа бармай, къаршы тургъан терс этди!
Шогъар шагъат болду Тенгири Терек!

Айкыыз (*башигъа якъгъа багъып*).

Тенгири Терек артда айтар айтарын!

Геч болгъанда англарсан ону барын...

Темиш. Я, къойсана, гел къучакъгъа, гюмелек!

Айкыыз. Яхшы буса, гел яныма, диванбек!

Темиш (*кавланып*). Шолай айтсанг ярамаймы эртерек!

Айкыыз. Гел, англадым гъали герти гъалынгны,

Гел, къучакъла, бек тут... оъз ажжалынгны!

Айкыыз Темишни къысып къучакълап, къаланы ягъасына багъып ону астаракъ тарта бара, сонг бирден, хапарсыздан ону булан бирге тюпге багъып уча. Экевю де оьлелер. Яшмын йимик ярыкълар яна, тюнде бирден къувун гётериле, анжиллелер, башигъа кёмекеге гелгенлер гёрюне, авазлар эшитиле:

Асгерчи (*чабыт гелип*).

Эндериден геле игит эренлер,

Гётерилген Кабир-Къумукъ, Беленджер,

Къалгъан гючюн жыйгъан Дербент ва Албан,

Башлы, Оьтемиш, Табасаран, Варасан,

Гъайдакъ, Къадар, Иргъан, Серир, Борагъан,

Балкъар, Алан, Лакз ва Гюржю тургъан!..

(*Авазлар*)

– Айкыыз учду!..

– Оьлдю бугъай!..

– Оьч аларбыз!..

– Бу душмангъа энни бир гъал саларбыз!..

– Темиш оьлдю, гъона тура сойралып!..

– Ана топуракъ болармы ону алып?!

– Гъона, турду!.. Къалды ташдай къагъылып!..

– Къабурларда ер ёкъ чу да нажжасгъа!

– Огъ, не ерин этди Айкыыз шо насгъа!..

– Айкыыз къайда?.. Айкыыз къайда!.. Гёрюнмей...

– Бираз алдын тюшген эди шу ерге!..

– Тенгири оъзю алдымы экен ону оьрге?..

– Ерни еси жыйдымы экен топуракъгъа?..

– Умай Ана дёндюрдюмю булакъгъа?!..

– Къарагъыз, гъей, я, мундан чы сув акъгъан!..

– Гертиден де, мунда чы булакъ чыкъгъан!..

– Умай Ана Айкыызны алгъан белине!

– Эмли сувлар яйгъан Анжи элине!

– Бу бары зат – Кёкню, Ерни зор сеси –

Анжи бир де оьлмежекни белгиси!!!

Акьсакъ темирни ва таш уланни таварих китабы

КЪУМУКЪЛАНЫ 14 АСРУДАН ГЕЛЕГЕН ХАЛКЪ КИТАБЫ

Гьар халкъны чебер сёз байлыгъында фольклор асарлардан (йырлар, ёммакълар, айтывлар, аталар сёзлери в.б.) янаша таймай генг жамият арада юрюлеген халкъ ва эл китаплары да бола. Олагъа кёбюсю гезиклер таварихлер деп айтыла. Олай таварих китаплар, айтып турсакъ, аз болмагъан.

Олай генг халкъ арада бугюнлеге ерли де юрюлеген «Акьсакъ Темирни ва Таш уланни таварих китабыдыр». Бу китапны биз билеген (уллу ва гиччи башгъалыкълары булан) уьч тюрлю варианты бар. Оланы чинк де башлап белгилесин совет язывчу Р. Фатуев орус тилге де гёчюрген.

Лап тезги заманлардан берли бизин халкъны арасында елевчу Акьсакъ Темирни чапгынларындан Элин якълап юрюлген давланы гъакъында хабарлайгъан къольязыв китаплар болгъаны бир-нече тармакъларда эсгериле. Бизге шолой маълуматны биресин тюрк язывчу Кяттип Челеби¹ бере. 1864-нчу йылда «Кавказ» деген газетде печать этилген ёл язывларында Э. Хотов къумукъланы арасында Иран елевчу Акьсакъ Темирни гъакъында китап барын ва «Таш улан» деген легенда барын билдире. Акьсакъ Темирни ва Тохтамышны давлары гъакъында халкъ хабарларын ва йырларын М.-А. Османов да ахтарып айлангъан ва оланы бирлерин китап этип чыгъаргъан²

Кюйге къарагъанда, шолой эсгерилегендей халкъ къольязыв китабындан белгили орус язывчу Роман Фатуев де пайдалангъан. Бу язывчу Акьсакъ Темирни Дагъыстангъа гелгендеги гъалларындан 6 легенда хабарны адабиятлашдырып, къумукъ легенда» деп ат да тагъып, бир-нече керен печатдан чыгъаргъан³. Тек Р. Фатуев шу асарны язагъанда къольязывлардан пайдалангъанын айтмай, хумторкъалили учитель къатын Сапийат Гъажиева ва шо юртну колхозчуларындан Умар Магъамматов ва Патимат Алиева шо хабарланы оьзюне хабарлагъанны эсгере.

Бу масъаланы айланасында бизге иш этип ахтарыв этме тюшдю. Биринчи-лей эсгерме тюшеген зат – гъали буссагъатда да о юртлулар Таш уланни – Таш къызыны, Асакъ Темирни чапгынларындан жанлы хабарлар берелер, юртунда биревлерде тезге заманлардан берли, биревден-бирев гёчюрюп алып юрюйген «Акьсакъ Темирни ва Таш уланни таварих китабы» болгъанлыкъны айталар. Бу къольязыв китап торкъалили шаир Айбала Дадавну ва ону уланы Умар Магъамматовну архивинде сакълангъан. Таварихни Умарны хаты булан язылгъан тептерде булай эсгерилген: «Бу Таварих китап эндирейли Зулкъарнайны 1899–нчы йылда

1 Кяттип Челеби. Жагъан-наме. Стамбул, 1732, 594 б.

2 М.-А. Османов. Ногъайланы ва къумукъланы йырлары . СПб. 1883. (ажам язывда чыкъгъан).

3 Р.М. Фатуев. Родник Саадат. Легенды. Чечено-Ингушское книжное издательство, 1964.

язылган «Акьсакъ Темирни давларыны таварихи» деген бырынгъы латин гьар-
плагъа таржума этилди деп язъв бар.

Гьалиден кѣп йыллар алдын бу китапны бирдагъы бир тайпасы торкъалили
тамаза Токъаев Абсаматны къолунда да бар эди. Китапда Айбала Дадавну къолу
булан:

Акьсакъ Темирни заманында

Атлар миндик акьталап,

Николайны заманында

Оьгюз екдик нокьталап... – деп язъв бар эди...

Бу китапда булай баш салынган бѣлюклер бериле эди:

Дагъыстанны аввалындан хабар;

Акьсакъ Темирни Дагъыстангъа гелмеги;

Ибрагъим шайыхны Аксакъ Темирге берген жаваплары ва ону Дербентде хан
болуп олтурмагъы;

Молла Насрутдюню Акьсакъ Темирге берген жаваплары;

Акьсакъ Темир Губденни жамиятын сынагъан кюй;

Оту сѣнмейген бир къарт Аксакъ Темирни титиретген кюй;

Акьсакъ Темирге сыр билдирмей ташгъа айланган къойчу яш;

Акьсакъ Темир оьзюню асгерини санавун билген кюй;

Акьсакъ Темирни ва Тохтамыш ханны давлары.

Бары да белгилерине къарагъанда, бу таварих он дѣртюнчю асруда язылган
халкъ китабы. Кавказ халкъланы шо девюрдеги адабиятларына тергев этсек, Таш
улангъа парх береген асарлар аз тюгюл.

Натижа чыгъарып айтгъанда, «Таш уланны таварихи» терен маъналы китап,
къумукъ шаир Б. Магъамматов: «Тувгъанлар ора турар, чачып гетейим сени» деп
айтгъан йимик, къольязывдан-къольязывгъа, авуздан-авузгъа гете гелген бу халкъ
китабы XIV-XVюз йыллардан сакъланган чебер байлыкъ, бу асар асруланы бо-
юнда оьзюню намусун, ягъын кютюп тура, амма ону оьзюн яратгъан халкъ, бизин
къаравубузда, огъар гъали де тийишли сый, абур берип бажармагъан, бир сама
айры китап этип чыгъармагъан.

Заман эсги яраланы сав эте деп айтыла. Гьалиги бизин девюр оьзю булан
уллу гьаракатланы къаравуллайгъан, яхшы негетлер тутуп чалышма тийишли де-
вюр. Биз кѣп йылланы боюнда хыйлы затгъа гъайсызлыкъ этип тургъанбыз. Пис
къылыкълы адамлар ёл алып, бизге уллу зараллар гелтирди, халкъгъа гъали ян-
гылайын гѣз ачма, эс тапма, оьз тарихине тергевлю болма имканлыкъ бар. Гьали-
ги яшавну четим масъалаларыны тамур-тюп себеплерин тапма сююп юрюлеген
гьаракат артгъаны герек эди. Шу гьаракатгъа бугюнгю поэзиябыз, газетлерибиз,
журналларыбыз къошулагъаны оьтесиз бек ругъландыра. Неге тюгюл, гъали
кѣплер тюшонген: бырынгъыдан гелеген тизив мердешлер бугюнгю адабият
яратывчулукъ излевлер булан туташмай ва къошулушмай туруп, огъар гьар-бир
янындан бютюн болмагъа да, оьзтѣрече милли ёлун тапмагъа да кюй ёкъ. Бизин
къаравубузда, М. Атабаевни, Б. Магъамматовну, А. Акъаевни поэзия асарларын-
да йимик, «Таш уланланы», «Ташбийкелени», «Минкюллю ва Прометейлени» ва
олай да «Айгъазилени», «Умму Камал булан Зайналабитлени», «Алим Салаватов
булан Жалав Къоркъмасовланы» къагъруман англарины алда бир де болмагъан-
дай, артып барагъаны шо оьрде эсгерилген янгы хозгъалывну аламаты деп эсима
геле.

ОТУ СЁНМЕЙГЕН БИР КЪАРТ

Шайыхлар, ерли ханлар, Акъсакъ Темирге къул болуп, баш иелер. (Ибрагъим Шайых, Дербентни ханы Манучер Абу-Сеид). Акъсакъ Темир Дагъыстангъа гелгенде де озюн шолай къабул этер деп умут эте.

Мунда буса гьаллар ону бюс-бютюнлей башгъача къаршылай. Акъсакъ Темир, Дербентден 10-12 чакъырым гетген сонг, Даимлик отлар янагъан чёлге гелип уруна. Булай ер болажакъны ол алданокъ биле болгъан буса да, айтгъандан бетер боларны чы билмей болгъан. Акъсакъ Темирни, бу чёлню гёргендокъ, эсине гелген зат: не этип де шо отланы сёндюрмек, неге тюгюл Дагъыстан халкълар минг йылланы боюнда шо сигъру отлагъа пирлеге йимик ибадат этип гелген. Шо оъртен отланы арасында Акъсакъ Темир бир балчыкъ уый гёре. Шо уыйге багъып барып къараса, балчыкъ уыйню канзилерине къонуп, бир къарт-къарт акъ сакъаллы тамазаны гёре... Хабарны гъайран тизив ери муна гъали башланажакъ:

– Сен кимсен? – деп сорай Акъсакъ Темир.

– Мени не озъ атым, не къоюлгъаны ёкъ – мен бир оту сёнмейген къарткъожакъман, отланы къорувчуман, – дей тамаза.

– Сен кимден къоруйсан оланы? Сен чи бир къоцсюз къарткъожакъсан?

– Янгъан отгъа мени кёмегим не тарыкъдыр, о сен зретургъан топуракъ йимик бизин даимлигибиз, бу бизин отларыбызны сен кёкдеги юлдузланы сёндюрсенг де, сёндюрме болмассан. Араплар да урунгъан эди, болмады. Сен де болмассан, отларым сёндюрюп. Сен бу дюньядан ёкъ болурсан, сени авлетлеринг ёкъ болур, амма бу ярыкълар янып туражакълар. Бир ерде сёндюрсенг, башгъа ерде январ, гюн табиатгъа яшав бере. От инсангъа яшав бере. Гёремисен, Темир, сен озюнг де гъайран болуп отгъа къарап токътагъансан, озюнг де билмей туруп, отгъа баш иесен.

Ачуву чекесине чыкъгъан Акъсакъ Темир къылычына сермене, къартны тартынывсуз кирпик къакъмай къараву ону токътата.

Китапда булай айтылгъан: «Шонда Акъсакъ Темир яшавунда биринчи керен болма ярай, бек титирей, бир къартны – инсанны, алдында озюню къоцсюз гъис эте».

ТАШ УЛАН

Таш улангъа багъышлангъан бёлюкде шулай игитлик, къайратлыкъ – оланы натижасында даимлик, табиатны, ана топуракъны барлыгъындан оътюп, инсан хасиятгъа гёче, шо чыдамлыкъны, къоччакълыкъны, ватанына берилген сюювню минадан гелегенни халкъ хабарчылары, халкъ китапларыны авторлары гъали энни къарткъожакъда тюгюл, гиччи бир къойчу яшда барны, ёкъну сынав этип къарайгъандай бола.

... Хабарда булай айтыла: *Акъсакъ Темир Дагъыстан юртланы къайсына гирсе, ташлангъан уыйлер, гесилген бавлар, тапталгъан чачывлар, топуракъ тёшелип басдырылгъан къуюлар ва булакълар...*

Темирни не асгерине, не атларына ичме сув ёкъ. Нечакъы излесе де, ону адамлары булакъланы табып болмай. Ону адамларына бир гиччи къойчу яш ёлугъа. Акъсакъ Темирни адамлары нечакъы къысас берсе де, о яш душмангъа сувну ерин гёрсетмей. О яшны дюнья меники деп турагъан Акъсакъ Темирни алдына алып

гелелер. Амма кьойчу яш нелер этген булан да, енгилмей, таиш йимик болуп токь-тай. Артда болмагъан заманда Акъсакъ Темир булай буюра:

– Буруп, сувуруп алыгъыз шону кьолларын. Енгилмейми, аркъанлар байлап атлар булан тартдырып, сан-санын гесек-гесек этип уьзюгюз!

Ханы айтгъанны этмеге Убайдулла ва Шагърукъ гъавлап яшны уьстюне чабалар. Чапса-чапсын, шо мюгълетде яш таишгъа айланып къала.

«Къумукъ юрт Хумторкъалиден бираз ариде, къайырчакълы чёллени алдында гъали де эретуруп турагъан таиш улан бар», – деп бите хабар.

Шу китапны ахыр бёлюгю Акъсакъ Темирни асгерини Токътамыш ханны асгери булангъы къанлы давланы сураглай туруп бите. Шу бёлюкде халкъ давчулукъну айыплай. Шу бёлюкде де шо инсанны даимликге къалажакъ къысматы гъакъда философия ойлар бериле. О булай айтылгъан: Акъсакъ Темир Токътамыш булан давгъа башында айтылгъан игити Давут-Барлас булан гиччирек асгер бёлюк йибере. Булар Токътамышны санавгъа кёп асгери булан игит кюйде къатты ябушувлар юрюте. Тек Акъсакъ Темирни аслу гючлери заманында етишип битмей, эки де янда кёп халкъ къырыла. Давут-Барлас яраланып, оьлю-санлы. Бу заманда Акъсакъ Темир етишип геле. Ол Давут-Барласгъа булай дей:

– Сен герти игит кюйде дав этгенсен, сени кьоччакълагъынгни къайтарышын этермен, – дей.

Давут-Барлас огъар къан оьзенлер агъып пус уруп турагъан майданны гёрсептип:

– Оланы къайтарышын нечик этерсен? – деп аччы жавап берген.

АБДУЛЛАНЫ ЙЫРЫ

– Тур-турсана, мени Абдуллам, турсана!
Юрт ягыны басып гелген явлар бар,
Ягыалагы явлар гелди, урулду,
Сагы тенгли батыр эрлер кырылды,
Кыартны-кыуртну кыоймай тура кыайтмагы,
Кыатын-кыызны олжа тута сатмагы!
Абдуллам юхлай болган, уянды:
– Турмайман, мени абайым, турмайман!
Башым авруй, мени абайым, оылемен,
Оылюмюню бугюн сенден гёремен!
– Башынг авруй буса, мени Абдуллам, ят юхла!
Бешиклеге салса сени, бише деп,
Гыайлеклеге салса дагы, тюше деп,
Эки тизим бешик этип чайкыадым,
Эки кыолум кыолбав этип, байладым,
Аямда алты ай кыаймакы ялатдым,
Тёбемде теке улакыдай оынатдым,
Кыысгы гече, мени Абдуллам, кыыркы туруп,
Кыыркы тамурдан сагы берген акы сютюм
Яралардан ал кыан болуп агыылсын!
Мен бу гече сагы этген «алгыышлар»
Бойнунга гыайкел болуп тагыылсын!
– Кыоймайсан, мени абайым, кыоймайсан,
Мени чи оылгенимден тоймайсан!
Бу гече, мени абайым, тюш гёрдюм:
Оырдеги уйде гыаракы-баллар ичилип,
Тёбенги уйде енгсиз халат бичилип,
Кыабакы алгы агыач атлар тартылып,
Ону уыстюне сарасанлар артылып,
– Оырдеги уйде гыаракы-баллар ичилсе,
Шербет сувунг сама тююлюмю?
Тёбенги уйде енгсиз халат бичилсе,
Акы гебининг сама тююлюмю?
Кыабакы алгы агыач атлар тартылса,
Сынажада сал сюегинг тююлюмю?
Ону уыстюне сарасанлар артылса,
Абдулла есир сама тююлюмю?
Шонда Абдуллам ачувланган, шамланган,
Ялан кыаптал чойден савут сермеген,
Ялан маси алашасын ерлеген,
Узатылган, кыанжыгыагы етмеген.
Анасы барып, яврунуна кыакыды, дей,
Кыамучу уруп, ягыалагы чапды, дей,
Етип барган ягыадагы явагы,
Бек белсенип, кыатты урунган давлагы.
Бек белсенип, шонда Абдуллам бек тюшген,
Шол явагы болмагындай иш этген;
Оызенгилер сызар-сызмас кыан текген,

Къакъалар толар-толмас баш гесген.
Абдуллама онгсуз ерден окъ тийген,
Ол да, хужу, оьлер йимик бек тийген.
Бир бурулуп, онг ягына къараса,
Не болду деп, къарамагъа агъав ёкъ,
Бир бурулуп сол ягына къараса,
Гётерилип ерден алма инив ёкъ.
Къурдашыны атын айтып кычыргъан,
Чабып гелген жан къурдашы ягына,
– Абдуллангны сал сюеги – сари алтын,
Тартып, иним, къучагъынга алсана,
Белим чертип, ат белине салсана,
Абайыма савгъат этип барсана!
– Абдулламны сал сюеги – сари алтын,
Тартып бугюн къучагъыма алмайман,
Белинг чертип, ат белине салмайман,
Абайынга савгъат этип бармайман,
Яхшы игитлер йимик атда олтур чу,
Душманланы гёзюн къандан толтур чу!
Яхшы игитлер йимик атда олтургъан,
Душманланы гёзюн къандан толтургъан.
Гъайдап баргъан къапусуну алдына:
– Ачылмагъыр, анам, къапуланы ачсана!
Ягъылмагъыр шам чырагъынг якъсана!
Мен баланга тербесмесдей окъ тийген,
Ол да, хужу, оьлер йимик бек тийген.
– Сен балама окъ тиймесин, топ тийсин,
Шол да сагъа оьлер йимик бек тийсин!
Сен балама бир бурлугъуп бакъмайман,
Атынгны башын тыгъырыкъгъа бурсана,
Сен атынга уьч къамучу урсана,
Сени гёрме къурдашларынг гелгинче
Тыгъырыкъда ат ойната турсана!
Атны башын тыгъырыкъгъа бурду, дей,
Шонда атына уьч къамучу урду, дей,
Озьюн гёрме къурдашлары гелгинче
Тыгъырыкъда ат ойната турду, дей.
Ат уьстюне Азирейил гелди, дей,
Азирейил азиз жанын алды, дей,
– Оьлер йимик уллуму эди ярасы?!
Къабагъалар, мени балам, боюнда
Къуба къазлар энни оларда къозласын!
Сен балама къолу тийген къызбайны
Улуй къалсын мени йимик анасы!
– Къабагъалар, мени анам, боюнда
Къуба къазлар энни буса къозлайдыр,
Сени баланга къолу баргъан къызбайны
Сенден алдын абайлары бозлайдыр!
Бир сагъа чы бир гюн оьлюм, бир гюн яс,
Олагъа чы гъаман йылав, гъаман яс!

ОЪРТЕН

*«Не вмирая душа наша,
Не вмирая воля...
Т. Шевченко. «Кавказ»*

Бетавулдан кърарсанг,
Къанат тюбюнден кышыны,
Гъар кълккысы – бир китап
Къар басгъан Къазанышны.

Гюнеш кърарын кызартып
Къувлутагъан бу эртен.
Жанланып гёз алдыма
Гелип кълды бир оъртен.

Къызыл от, къара тютюн
Тартылгъан варакъ болуп...
Ата юртум яллаймы
От тюшген аракъ болуп?

Недир бу суратлангъан
Къамашгъан гёзлеримде?
Бруно яллайгъан отму
Гъакъылын ютгъан Римде?

Аллагъдан артыкъ гёрюп,
Адамгъа сужда кыылгъан
Насимини нюрюю –
Савлайын сыдырылгъан?

Ёкъ тюгюл. Янгылышман.
Рим тюгюл бу – Къазаныш.
Тили де ана тилим,
«Ханкёпюрю» де таныш.

Дюнъягъа от тюшгендей
Ярыкъ этип дёрт янны,
Китапханасы яллай
Бизин Абусупъянны.

Ташлана терезелерден,
Тахчалардан ташлана...

Гъар китап тюшген сайын,
От бирден-бир хошлана.

Отну не гюнагъы бар?
Гюнагъ еси – от салгъан.
Манг болуп токътагъан халкъ
Оъртени арагъа алгъан.

Муна кызыл арсландай
Ютду отну ялыны.
Девюрлер тавшалтмагъан
Шота Руставелини.

Ташланы чартлатагъан
От тавушгъа уянып,
Аль-Фараби де яллай,
Низамиге таянып.

«Дагъир-Зугъра» да ирий,
Ярадагъы туз йимик.
Гъашыкълыкъны отунда
Яллагъаны аз йимик.

Кюлеп, не йылап болмай
Бу вагъши «масхарагъа».
Пушкинни игитлери
Алгъан отну арагъа,

Яллай Къылыкъ китаплар,
«Жагърафия» да яллай...
Къоргъашын гъарлар отда
Къувуртмачдай чачырай.

Бир отда раслашгъанлар
Тюзсюзлюк де, тюзлюк де.
Басмагъа гъазирленген
Етти тилли сёзлюк де.

Къзакъны хаты яллай
Балавузгъа чырмалгъан.
Бёлюнген алгъыш йимик,
Халкъгъа етишмей къалгъан...

Не яллай – къулагъы ёкъ,
Ялындан алып илгъам,
Отну нап таякъ булан
Хотгъап юрой бир авам.

– Хотгъа, гъей языкъ адам,
Арив ялласын, хотгъа!
Учуз язывлар буса
Ташланмас эди отгъа.

Бу гьонерингни бир гюн
Бизге етежек зарпы.
Гьёкюнч болуп етежек
Гьар учгьуну, гьар гьарпы...

Менмен дейген уланлар
Бугъар ягдадан багъа.
Сонг юз йыллар, минг йыллар
Тюшмек учун товбагъа.

Яркыч алып, ял болуп
Тура бусанг ярадан,
Миллет аздыргъан бирев
Чыкъмай къалмай ярадан.

Обзюн де халкъ чыгъара,
Абурлай, сыйлай, макътай...
Ахыр къылыкъ китабын
Отгъа ташлатып токътай.

Маркачагёз къара халкъ
Къарамай танг артына:
Башын ашайгъанланы
Алып юрой сыртына...

Отгъа нап бюркюп тербей
Къалп девюрню къуллары...
Туснакъ уйге етише
Оьртенни учгьунлары.

Къайтгъан чыракъдай пашман
Аглюсюню гёзлери.
От ютагъанда йимик,
Авур чыкъды сёзлери:

– Къапулардан къарады,
Тешиклерден тикленди...
Дорбалагъа тешелди,
Арбалагъа юкленди.
Оьрден – къырдан талатды,
Оьртенлерде яллатды...
Тахча-тахчаны бутап,
Бирин-бирине матап,
Он сегиз арба толгъан
алтын языв, нюр китап...
Яллатып болмагъанын
алып гетдилер юклеп...
Бирев сама чыкъмады
Отну сёндюрейим деп...

Гюйдю Шаир, чиркиди:
«Гъай айып, гъай-гъай айып...»
Отгъа тюшеген йимик,
Йыгъылды эден тайып.

Къзакъны ярты янгъан
Китабына юз буруп,
Эсин табып, ахырда
Айтды тутула туруп:
– Хуртдан яралгъан инсан
Сююп обзюн алдатма,
Отдан яралгъан ругъун
Кёп къасткъылгъан яллатма.

Языв къылычдан итти,
Олай оьтмей базалай.
Яллап барагъанда да
Йыр адамны тазалай!

Ким буса да чыдамай
Китапчаны нюрюне...
Къар басгъан дюнья магъа
Кагъыз болуп гёрюне.

Жанынгны авуртдуруп,
Ачытдырмай этингни,
Ким язар, нечик язар
Дюньям, сени бетингни?!.

Есирни бу сёзлери
Чыкъма ёл ёкъгъа тёрге,
Къоргъашын гъарплар болуп
Тёгюлюп гетди ерге.

Тек етишмей къаламы
Наслулагъа хабары –
Ана топуракъ болгъан сонг
Туснакъ уйню жабары!

Етишген, тек бу хабар
Не аламат ёл этген!
Гъёкюнч болуп, ой болуп,
От-ялын болуп етген.

Яллагъан отну кюлюн
Къайтармаса да еллер,
Юрекдеги эс дёнмей,
Яшай язывлар, тиллер...

Тек эркеклиги ёкълар
Баздырмагъа, базмагъа,
Хазнаны есилерин
Къошмагъан «Йыр хазнагъа».

Гюнеш къарын къызартып,
Къувлутагъан бу эртен.
Жанланып, гёз алдыма
Гелип къалды бир оьртен.

Дюньяны къуршап алгъан
Яхшы къарасанг энни –
Юрекни нюрю булан
От-ярыгъы оьртенни!

Гечден тилеймен, Шаир,
Бола бусанг, геч менден:

Бир китабынгны сама
Къутгъармадым оьртенден.

Оьртен ягъып уятып,
Ачгъанлы эки гёзюм,
Китапларынг ялламай, –
Озьюм яллайман, оьзюм!

Мени адамлыгъым да
Тюгюл къартлыкъдан, тотдан, –
Атгъа басгъан мюгьюрдей
Белги къалгъан шо отдан...

Бюс-бютюн авлакъ яллап,
Урлукъ къалгъандай харшда,
Ярыкъ умутунг къалгъан
Бизин тавхана башда.

Шамчыракъ болуп къалгъан,
Тюзелсин деп ёлубуз.
Къамашмайгъан гёз булан
Гёрсюн деп онг-солубуз...

Гюнеш салкъын дюньяны,
Насиби болуп яна.
Савлайын сыдырылгъан
Насими болуп яна.

Гюн суратгъа айланып,
Бир кюлей, бир кюстюне,
Абусупьянны ругъу
Чыкъгъан юртну уьстюне.

Таш-баш гъайран къызаргъан
Оьрюнден – энишинден...
Илыгъып къызаргъандай...
Адамланы ишинден...

Бетавулдан къарасанг,
Къанат тюбюнден къышны,
Гъар къалкъысы – бир китап
Къар басгъан Къазанышны.

Шаирни 105 йыллыгына

Гь. АНВАР

БУ ЙЫЛГЫ ЯЗ

Бу йылгы яз жиекли, жиели,
Жие бавда сени гёре къарагъан.
Болса болсун кьолларынгни сюели,
Бар кьызлардан сенсен жангъа ярагъан.

Бетинг-башынг сыйпап сени алгышлай,
Танышынгмы, недир, язгы еллер де.
Сагъа оьмюр, магъа насип багышлай
Къарлыгъачлар, кьонуп телефон теллерде.

Чытдан чатыр тутгъан йимик ёллагъа,
Чум тереклер чубар-ала, гийинип,
Гюмелеклер гюллер излей кьонмагъа,
Болма ярай, биз экевден сююнуп.

Гёз кьаратсам гёк тавланы тёрюне,
Бизден исив алагъандай ярлары,
Гюнесуздай агъагъаны гёрюне
Уьстлеринден ирип эсги кьарлары.

Шаршарлары шатлыгындан тынышмай,
Шамлар якъгъан кьой чубурув бойлагъа.
Кьойчу яшлар бизин гёрюп шыбышлай:
«Гюз кьайтыгда умут бар деп тойлагъа».

АБЗАР БАВДА АЛА ГЮЛ

Абзар бавда ала гюл,
Алар эдим – ал тюгюл.
Айланып бир чыкъмайсан,
Янгъан гёнгюм ял тюгюл.

Абзар бавда ала гюл,
Айланаман, гезеймен.

Уъзейим деп бараман,
Сагъа ошай деп уъзмеймен.

Абзар бавда ала гюл,
Гюллени тёрюндесен,
Гюлге тенглеп къарайман, –
Сен арив гёрюнесен.

ЭКИ БЮРТЮК КЪАРА ЮЗЮМ

Инбашында къара юзюм земгилли
Бир жийрен къыз бавдан чыгъып бара эди.
Эки бюртиок юзюм тюшюп земгилден,
Гёзлеринде гюнге ойнап тура эди.

«Ал, юзюм ал», деген буса къыз магъа,
Ерге салып земгил толгъан шо югюн,
Негер тарыкъ сав салкъынны бузмагъа,
Алар эдим тюшген эки бюртиогюн.

ЁЛЛАР

Ёллар бизин ёлукъдурду,
Ёллар бизин айырды.
Айырса да дослукъ къалды,
Атгъа налдай хайырлы.

Мен ёлланы унутмайман,
Доссузланы дос этген.
Досну тапмакъдан да къыйын,
Тапгъандан сонг тас этген.

ПАЛ ЙИМИК

Эсимде бар, яшлыгъымны тангында,
Сиян чатыр, мен сыйынгъан ёл къар деп.
Пал сала эди шонда мечни ягъында,
«Юрексизлер юрек бавунг юлкъар» деп.

Юрегим бар, юрегимде оюм бар,
Сюювюм бар, от тиймеген бал йимик.
Сюемен деп сен этеген оюнлар,
Сувукъ къышда сиян салгъан пал йимик.

ПИЯЛА

Тюркмен чёллер, гече юртда къонакъбыз,
Гюн шыбышлап, бизин шонда Ай гёрдю.

Гѣзю кысыкъ, гѣнгу ачыкъ тюркмен кыыз,
Пиялагъа куюп магъа чай берди.

Гѣк пияла, береги кѣп чайындан,
Чайы исси, юрегидей куйгъанны.
Билмегендир кыыз, куллукуну гъайындан,
Пиялада къонакъ юрек кыйгъанны.

Ажайып иш, къарасам онг-солума,
Акъчасы бар абзар ала, уй ала.
Гъар не заман акъча тюшсе къолума,
Мен аламан гѣк терекли пияла.

ТАШЫЙГЪАН СЮТ

Гюндюз бол, гюн болайым,
Гече бол, ай болайым.
Оту яшыл авлакъ бол,
Отлайгъан тай болайым.

Ташырман, тѣгюлермен,
Кыйын болур савгъангъа.
Савгъан сютдей, акъ досум,
Сувгъа гел тюш авгъанда.

Юзюк болсанг – къашыман,
Юрек болсанг – башыман.
Отгъа салынгъан сютмен,
Уфюрмесенг, ташырман.

Сен челек бол, мен – оьзен,
Сюйсенг денгиз болайым.
Не сюйсенг де болайым,
Тек мен сенсиз болмайым.

ГѢК ГѢЗЛЕР

Аяз гече, кѣкге юлдуз сыйышмай,
Эртеми экен, ай гъали де тувмагъан.
Олтургъанлар, кюрлюгюнден тынышмай,
Ерде юлдуз санай, къарап сувлагъа.

Кѣкню сыры аян магъа сувсуз да,
Къарамайман мен я сувгъа, я кѣкге.
Гѣзлерингде тура ай да, юлдуз да,
Болма ярай, гѣзлеринг кѣкдей гѣкге.

ЁЛНУ СЫРЫ

Бу ёлланы ювугъу да йыракъдай,
Бу ёлланы кыйын йимик тынчы да.
Айрысында адам къалгъан иргъакъдай,
Ёлну сырын билеми экен сынчы да.

Ёллар юрюп, етип болмай талпынып,
Йылар бою къалдым гѣрмей кюстюне.
Авур ёлда агъ чекгеним сагъынып,
Исси гюнде булут болсун устюнге.

Язывчуну 90 йыллыгына

Микайыл АБУКОВ

СЮЮВНЮ АВУР АРБАСЫ

(Давамь. Башы №3, 2019)

Бу ерде Къурайыш, теренден кюстюнуп, лакъырын бёлдю. Мени де эсиме гелди, очардагылар масхара этип Къурайышны хатирин къалдыргъан себеп шу ерде болма герек деп. Себеп де къайгылы агъвалат булан байлавлу себеп болма герек, неге тюгюл де, Къурайыш терен ойгъа батып да къалды. Бетин бир къадар пашманлыкъны енгил пердевию де япды. «Гъай аман!» – дейген гёкюнчлюк гъар кимде де болагъан зат чы. Яшав озенни шаршарыдай йырлай-йыбана туруп агъа, къартлыкъгъа тартгъан сонг буса, агъым сени ягъагъа ташлай. Тек мени эсиме гелди, бу эртерек ташлангъан болма герек деп. Къавжагъанча «агъылып» тургъан адамны гёкюнчю болмай. Шолай къартлар: «Шюкюр Аллагъгъа! Кёп арив яшадым!» – дей туруп жан бере. Къурайыш буса, хабарыны бёлюнген ери шагъатлыкъ этегенге гёре, «гъай аманны» къуюсуна жагъил йылларында тюшген.

Тек ол узакъ ойлашмады. Бирин-бири таптап гелме башлагъан ойлары огъар хабарны узатма буюрду. Дагъы ёгъесе, ону хатири негер къалгъанлыкъ арагъа чыкъмай. Кюлегенлени терслиги де белгисиз кююнде къала. Мен де: «Къурайыш неге олай гъалекленди экен?» – деп ойлашып туражакъман. Аслу хабар шо ерден баш алагъанны, гъалиге ерли айтылгъан чакъы зат, шайлы заманны елегенине де къарамайлы, уллу ёлгъа чыгъарагъан сокъмакъ экенни о заман билмей эдим чи.

Шо ерлерин Къурайыш озю де англай. Муна ол аста булан башын гётерип магъа да, очардагъы озгелеге де тергев этди. Иржаягъан адам да ёкъ. Хабар кимни де тергевюн тартардай маъналы хабар. Къурайыш да хабарлама усталыгъы булангъы адам. Мен де, очарда кюлегенлер де огъар уллу иштагълыкъ булан тынгладыкъ. Шону англап, бизин тикленип турагъаныбызда узатмакъны тилейгенлик, гъатта талап этегенлик де барны англап, Къурайыш хабарын давам этди.

– Гьасили, – деп узатды ол, – яшавум янгыдан башгъарып къалды. Къайтаман ишден, анам берген ашны да ашап ятаман. «Вагъ-гъ, – деп ажайып боламан, – не ажайып адамдыр хари!..» Билемен чи, сююп гелмеген буса да гъаким эринден къувана. «Насибим ёкъ тюгюл экен – арыв ерге тюшюп къалдым!» – деп сююне. Алгъасап уйге къошумун этме, яшавубузну жанландырма да гиришген. Ол бизге Зубайдат йимик гёбюп турмакъ учун тюгюл, яшамакъ учун гелгенни, яшама да яшажакъны, оъзю гъаман пайын къоша-артдыра туруп гетежекни биз де гёрюп-англап битгенбиз. Тек, эливаш, «теги» де бар. Анам да айтгъанлай, Аминат гъакъылсыз тюгюл. Амма нечакъы къыстап якъсанг да, печь янгыз уйню, тамланы, къалкъыны иситегенни, уй гъатта чыдап болмасдай, эшик-теезесин ачардай исси гъамам болуп къалса да, орун ичине адам гиргенче сувукъ кююнде къалагъанны неге англамай? Насип де ашлыкъдай зат экенни, огъар да даим загъмат тёгюп турма гережни, такаран активлигини осаллашдырып, яланхаягъа салып къойсанг, сувсуз къалгъан ашлыкъдай чёгеленип къалагъанын неге билмей? Ол чу, магъа къызлай гелсе де, шайлы чагъына етген адам, сувугъан орун дагъы къайтып исимей къалма имкан барны яшав хыйлы мисаллар булан гёрсетип тура. Неге Аминат шологъа тергев этмеген?

«Гъуя-я, – дей бола аналар, – къой хари, уятма. Татли заманы – юхласын...» Тек олар эртенги юхуну татлисин айтмай, тёшекни татлисин айта. Бары эртенги къуллукъланы да, жагъиллер уянып къалмасдай асталыкъ булан аналар эте. «Нете, бу тюгюлмю татли?! – деп аталар чыгъып гелеген гюнню гёрсете. – Сен гъайгев деп мен де гъайгев болаймы? Гъайванлагъа мен къарап туражакъманмы?...» Амма аналар уятмай. Олар оъзлер де яш болгъан, эртенги тёшек нечик татывлу болагъанны да, шо татывгъа тойгъан жагъиллер, сувгъа тойгъан оъсюмлюкдей къувнап, гененип, чыныгъып яшай. Шо гъислер оланы бири-бирине гъасиретлигин тувдура, аралыкъларын бегете «терек яхшы къуват-гюч алып, маркъа тамурлар да ташлап, инамлы кюйде бой сала. Бары да шо шабагъатлардан магърюм къалгъан мени буса, ахшам уйге алгъасатагъан макънатис ёкъ болуп къалды. Аминат менден гетип къалгъандай гъалдаман, уй гене де татывун тас этген – о талайсыз жибинлеге не мурат булан талана?

Булай деп, озокъда, гъали айтаман – бары да зат аянгъа чыгъып, оьтген чакъы толкъунланы къайтарып-къайтарып юз керенлер, минг керенлер эсима алып ойлашып натижалар чыгъаргъан сонг. Аминат да шолай ойлаша, талчыгъа, кюстюне туруп къартая. О заман буса ажайыплыкъ этмек булан таманлашып къала эдим. Къойсувубуз ташыгъандай магъа уллу толкъун уруп ачувлу агъым ете гелегенни гъис этмей эдим. О адамдай аста юрюйген зат тюгюл чю – балагъ гъаман да чалт геле, сени адатып, англама мюгълет де бермей, толкъунуна тартып къоя.

Сонг-сонг мен, тюзю, оъзюмню къаравсуз къалгъан мал булан да тенглешдирдим. Ташлангъан малгъа буса шоссагъат къол узатыла. Орусланы йыры да бар чы: биревлер тас эте, биревлер таба. Аминат ташлагъан магъа да шолай бир къол узатылды. Шо къолну мен гёрме де гёрдюм, тек мурадын англап болмадым Англагъанда чаралар гёрме геч болду – сигърулу къол болуп чыкъды. «Атам оьлежекни билген бусам, арпа экмекге алышдырмаймы эдим?» – дейген масхара айтып, тек о къайгъыдан, талчыкъдан толгъан масхара, улан.

Юрт яшавну билесен чи, бары чабывул эртен бола. Колхозну правлениясы да, юртсовет де бир къалкъыны тюбюнде эди – биревлени о гъакимге къуллугъу бар, биревлени бу гъакимге. Кабинетлерде де къавгъа, коридорларда да къавгъа.

Къавгъалап-къавгъалап, масаласын чечген-чечген ишине гете. Аста булан адам кемип, коридорлар бошاپ къала. Сонг гъакимлер де яйылып, кабинетлер де ябыла. Бухгалтерияда ишлейгенлер де, юртсоветни председатели Осман агъав булан мен де къалабыз. Осман агъав да, болмаса болмайгъан ишлери барда олтура. Кёбюсю гезиклерде, не ишлени барышын тергеме не бир тюрлю арзалар болуп шоланы тергеме Осман агъав да атлана. Юртсоветни вакили болуп мен де, бухгалтерияда ишлейгенлер де къалабыз. Арадан дагъы да бираз заман оьтме кьоюп, счетовод болуп ишлейген Сакинат ягъыма геле.

Башлап мен ону гелегенине агъамият бермей эдим. Языв ишдебиз чи дагъы – инживлю ише. Арый адамлар, ялкъа – лакъыр этип ял алма чыгъалар. Орамлар буса боппо-бош, коридорларыбыз да бош. Олар мени ягъыма гире, мен де – оланы ягъына. Сакинатгъа шеклик этме себеп ёкъ эди. Ол буса юртну айтылгъан арив къатыны, бир арив иржайыву да бар – ап-акъ тишлерин де ачып, тувра мени гёзлериме тикленип геле. Гёзлер дегенде де гёзлерми, чачы къара, къашы къара, чачларыдай къара гёзлер. Къарангы дюньягъа ошайгъан къара гёзлеге онча ниймат да къайдан гелген – нюрюн чача туруп гире. Бу чу мени кабинетим дейгендей болуп, мундан мени ким къувалап бола дейген базыныв булан тувра къаршымда олтуруп, парахат кюйде аркъасын шанжалны артына да таяп, янгыдан мени гёзлеримни ичине тиклене. «Къара деме тюгюл онча къара да, тек къараса къаным иче гёзлери» деп йырлай бола чы – Аллагъакъучун дейген антдыр, сувукъ сувда чайынгъандай, къаркъарам къувнап йибере эди.

– Гъы, нечикдир кюйлер-гъаллар?

– Шо сен гёрюп гетген кюйде. Чёплюклерде хотгъанагъан къонгузакъдай, кагъызларда хотгъанып тураман...

– Арыймысан?

– Арымайгъан адам боламы? Тек шулай сен гелген сайын, янгыдан къайтып эртен бола...

Шо эртенни магъа дагъыдан-дагъы да яхшы сездиртме къасткъылагъандай, Сакинатны оьзю булан уйге арив атир ийислер де гирген. Шолар арта, генглеше туруп, кабинетни елеме башлагъан. Мени къуршавгъа да алгъан. Сакинат, гетегенде де, ма, эртенинг бёлюнмесин дейгендей болуп, магъа шо ийислерини аслам пайын кьоюп гете.

Алда, мени эсимде бар, ол атир сув сепмей эди. Бары оьзге затланы йимик, атир сувлар да къыт йыллар. Арт вакътилерде себе. Айтардай гийими алмашынма чы алмашынмагъан, тек бетидей исбайы къаркъарасына аста булан янгы затлар къона бара.

Шоссагъат гетип де къалмай. Мекенли кюйде олтуруп, къангъанча хабарлап гете. Озокъда, ол оьзю де ял ала, мени де яшгъартып къоя.

Экинчи гюн янгыдан геле. Гъар гюн эки-уьч керен гелип инжитмей. Адамлар эслеп, шеклик тувулгъанны суюмей. Амма унутуп да къалмай. Гъар гелгенде шо баягъы кеплерден-гъаллардан башлай. Ахыры да теренлеше-къужурлаша туруп гете.

– Яхари, – деп ажайып боламан, – бары янгы хабар башлап сагъа етеми?

– Радио да менден ала!..

Тек ону янгылыкълары радиодан берилеген хабарлар тюгюл. Юртлуланы яшыртгъан ишлерин ачагъан хабарлар.

– Сен оланы къайдан гёресен, къайдан билесен?

– Сени йимик уйде олтуруп турмайман чы. Гьар ахшам, ишим битгенде, ана-ма гирип чыгъаман. Къайтагъангъа къашкъарала. Къарангылыкъ да, баягъы, жагъыллени чубулдуругъу... Эки гюн алда гьргенимни айтайымы?

Айт, озокъда. Айтмакъ учун гелгенсен чи.

– Авузгъа бек болажакъмысан?

– Ёткюрме де ёткюрмесмен!

– Анам гъалек. «Не болгъан, мама?» «Сыйыр къайтмагъан. Бир айланып къарасана?» Излей-излей туруп, эсги тирменни артына багъып айландым. Къарайман, Къурайыш, Патимат да, Магъаммат да...

– Айт, айт.

– Обьюшюп тура эдилер...

Шо ерде ол, уялагъан болуп, башын да ийди. Амма «гъи-гъи-гъи» деп кюлей. Гьез тюбюнден магъа да къарай. Мен де ажайыплыкъ этип, огъар тикленип къалгъанман.

– Кьрюкню сама басмаймысан?

– Воллагъ-биллегъ деген антдыр!..

Патимат янгы эрге барып турагъанда дав башланып, эри давда къалгъан къатын. Огъар, гъатта къатын деп айтма да къыйын – яппа-яш зат. Магъамматны да къатыны, экими-уьчмю яшы да бар. Ажайыплыкъ этмесдей тюгюл. Тек олар алда, улан-къыз заманларында, бирин-бири сюе дей эдилер. Амма, о замангъы обьюню еслигин этип, Патиматны атасы тутуп обьюню къардашына берип къойду. Сюйгенинден магърюм къалгъан Магъаммат да, анасы гьрсетген башгъа къызны къатын этди. Шо саялы гъали мен: «Патимат къалгъан сонг, сюювюн унутуп болмайгъан о Магъаммат аста булан огъар багъып ёл салгъандыр дагъы», – деп ойлашдым.

Сакинат буса бирдагъыларын чыгъарып геле. Шоссагъат тюгюл, озокъда, дагъы гелгенде, дагъы гелгенде. Гьар гюн бир янгылыкъ айта. Тек бары да – бир темагъа. «Паланча паланча булан, тюгенче тюгенче булан...» Мени де юрегим гюе. Шолай гьарам аралыкълар болгъанны сюймеймен. Бизин юрт бир заманда да атгъа-бетге чыкъгъан юрт тюгюл. Шо сьйленеген къатынлар мени ювукъ къардашларымдай, юрегимни гюйдюрюп.

– Яхари, Сакинат, сен оздуруп барагъан йимиксен, – дедим ахырда.

– Башлап гьргенимни айтдым, сонг – вав-в деп халкъ сьйлейгенлерин...

– Олай буса чы, бизин юрт Парижге айланып къалгъан. Тек паланча обгюз йимик ишлеп турагъан сабанчы. Тюгенче де эки якъгъа гьез къаратажагъы тюгюл. Нечик инанып болайым?

Сакинат иржайып башын чайкъады. Мен айтгъангъа разилешмедим. Тек башы о саялы тюгюл, гъай-ай-ай деп айып этип чайкъала эди.

– Дав болгъангъа инанамысан?

Кьсевлердей йыртыллайгъан, менден артыкъ билегенин исбат этип иржайма да иржаягъан, гюнню учгъунлары йимик таьсир этип де турагъан гьезлери де магъа тикленген кююнде.

– Давдан хыйлы уланлар къайтмай къалгъангъа да инанамысан?

Не деме сюегенин англама къаст этип, огъар мен де тикленгенмен. Ол, алданокъ гъазирлик гьереген учителдей, бары айтма сюеген затын онгарып гелген, мени бир гъазирлигим ёкъ. Гишини ойларын чечме пагъмум да ёкъ. Гъаман да шулай адап къаламан.

– Она чы, ёлдаш секретарь, юртну бары адам байлыгы сени кьолунгда. Ач дагы тептерлерингни, санап кьара – нече эркек бар юртда, нече кьатын бар? – деп Сакинат арив этип, мени столгья салынган кьолума аясын кьакьды. – Бир Парижге де айланмай, – деп бирдагы керен де кьакьды. – Парижлилер кюрлюгюнден кьутуруп кьыдыра, бизде буса, дав не гьаллагья тарытды. Кир гиймеген кьатын ёкь деп айтма ярардай. Он кьатынгда бир эркек де етишмей дей. Исив тюшюп битмей деп айтып, тамур тербенмей турамы? Лап боранлы гюнлерде де яшыллыгын тас этмейген халталар бар. Бир онгайлы мююш тапса, шо халталар чечек ачып йибере дей. Шо чечекдей, даву ахырсыз кьыргынлары да ольтюрюп болмаган сюювлер болган дей. Неге эрсиз кьалган кьатынлар пайсыз кьалмагья да тарыкь? – дей туруп ол, дагы да шолай эки-уьч керен кьакьган сонг, кьагьягьянындан да арив этип кьолумну сыйпады.

Буссагьят озьюм сёкген эдепсизликге озьюм де тартыла турагьянымны гьис этип, шондан кьоркьуп, кьаркьарам зимиллеп гетип, мен кьолумну тартып ондан алма кьарадым. Кьолум магья тынгламады. «Кьой гьали, кьой мен чи шулай биринчилай сыйпаламан! Гененме кьой – сыйпав нечик арив болагьян зат экенни янгы гьали англай тураман – кьянып гьис этме сама кьой!» – деп о мени, теберип ари тайдырагьяндай, кеп чегивюн этди. «Менден де кьоркьма. Мен гьарам деп зимиллемедим, дюньям арив болуп кьалгангда сююнюп, бу не хадиргюндюр, хари, деп шатланып тербенишдим. Кьой гьали, кьой – шу леззетни дагы да бир аз алайым, сан-саньма сингдирейим», – деп кьаркьарам да ялбара. «Уьвх, вай Аллагь, муна етдим мурадыма!» – деп атыла юрегим де. Гьеч эп этип боламанмы – кьапгьянгда тюшген йимикмен.

Кьоллар дегенде де кьоллармы дагы! Мамукьдан йымышакь, балгьамдан эмли! Дюньяны бары да татывлары, сигьрулары, дарманлары синген кьоллар! Насип дейген зат бар буса, шо гюнге ерли бир де насипни сезмеген магья, гьали бирден бары насип явуп кьалган! «Дагы да яв, дагы да яв! Вёре, токьтап бары затны бузуп кьойма!» – деп гьислерим де буюра. Бир ажайып кьанатлана бараган йимикмен – не учуп битмеймен, не ерде тюгюлмен.

Кьол буса бютгюнлей есирликге тюшюп битген. Чабакь кьармакьгда илинген. Сакинат кьолун не затгья кьакьгьянын, сонг сыйпап да кьарагьянын янгы гьали эсегенде йимик болуп, аямны аясыны уьстюне салып кьарады.

– Гьуя-я, – деп иржайып, шогьар, сайки, биринчилай тергев этмеге де башлап, ажайыплыкь этип кьарады, – не арив кьолунг бар экен! Воллагь-биллегь турган эдим, мамукьну тутган бусам ярай деп. Юртда яшайган адамны кьолу деп ким айтар шугьар!

«Ручка кьабартмай чы дагы», – деме сюдюм мен. «Сени кьолунг дагы да арив, дагы да йымышакь», – деп кьошма да гьазир эдим. Тек сес чыгьарып болмайман. Чыгьарма кьарасам, сёзлер булан бирге леззет де тайып кьалардай кьоркьаман. Сайки, эшиклерин ачсам, челтирли уясындагы сарипайым учуп гетежек Сакинат буса: «Вёре кьоркьма. Кьуваласанг да учмажакьман. Учмакь учун кьасткьылмайман. Мен чи, гёрмеймисен, кьолну гиччи нарыстадай баврума басма гьазирмен», – дейгенин исбатлап, кьалган бары затны кьоюп аяма тикленген.

– Бу сени энниден сонгу ёлунгну белгиси, – деп ол кьолундан да арив бармагья булан бюрюшювлени бирисин гёрсетди. – Уьстю базыкьлаша гете – базыкьлыкь да байлыкьны белгиси. Ёлну башында сени уллу насип кьаравуллай. Насип де, сени сюеген бир арив кьатынны келпетинде суратлана...

Мен буса, йыланны гёзю сигьрулагъан бакъаны йимик, огъар тикленип къалгъанмаи. «Не арев къатын экен! Неге мен гъали болгъанча шону эслемей тургъанман?» – деген ой елеген мени. Ап-акъ бет, къап-къара къашлар, балкъып турагъан къуймурлукъ, бал къатышлы оймакъ авуз. Гъар сёзю шо эринлени балына бёленип, шербетге айланып чыгъа.

Ол мени тикленгенимни, кирпич къагъып да болмайгъанымны бирден эслеп йибергендей:

– Ашап къойма гъазирдей къарайсан, хари! – деп кюледи.

– Ажайып этип къойдунг чу, – деп мен озюм де иржайдым.

– Не эип?

– Пал салып. Сени сиян пагъмунг да барны билмей эдим...

Сакинат яхшы къанып кюледи. Ол мени озюню шатлыгъы булан да есир этип тура эди. О къыйынлы, юреклер талчыкъдан толгъан, къайгъылар да тайып битмеген йылларда шатлыкъ да къыт балгъам эди.

– Сиянлар булан аз ёлукъгъанманмы дагъы? Аз паллар салдыртгъанманмы? Гёре, тергей, ойлаша туруп тюгюлмю адам негер де уйренегени? – деди ол.

Хамп деп шо «мамукъдай арев» къолума йымышакъ къапас да уруп, Сакинат къолун айырды. Сигьругъа ахыр салынды. Жаныма женнет гъислени берип турагъан исив де токъталды. «Гъай аман!» – деп кюстюндюм мен. Тек не хайыр, насип къысгъа болжаллы шабагъат. Яшавну бары да озге хадирлери йимик, ону гелип къувандырагъанындан эссе, гетип ичингни бушдургъаны чалт бода. Шолай болма герек де герекдир дагъы – даим агъып турагъан сувну, шавла берип турагъан гюню хадирин ким билип болгъан? Олар токътап, булут басып йиберген сонг талчыгъабыз, энни нечик яшарбыз деп талчыгъабыз. Бир де таймай тура буса, насип де къартаяр эди, абурун тас этер эди. Сигьрулу йымышакъ къоллар мени къолумдан абурун-сыйын сакъламакъ учун айырылды.

Тек мурадына етишди. Мени башымны-гёзюмню чырмап, гъакъылымны да башгъартып, есирлигине дёндюрюп, дагъы бир затны гъакъында да ойлашып болмайгъан гъалгъа салып айырылды. «Тюшдюнг тюгюлмю тузакъгъа! Къысылдынг тюгюлмю къолгъа! Энни сагъа о тузакъдан чыгъыв ёкъну билемисен? Шербет шолай алдатгъыч зат. Ялатып-ялатып эсиртип къоя. Гъали, къурдашым секретарь, алда йимик гъавчулар салмай къапгъынны, гъавчуланы тутмакъ учун тюлкюлер сала», – дейгенни исбатлап, Сакинат да магъа арев иржайып къарай.

Бир къалипде ишленгендей теп-тегиш болуп тизилген, озюдей шат, озюдей кюлеп турагъан, акълыгъындан йыртыллайгъан тишлери де най-най эте. «Бизге де къара! Бизин де гёр! Бизин де бар шекерибиз! Шекерден ясалгъанбыз биз! Шекерден де татлибиз биз!» – деп къычыра шо жавгъарлар. Шекерни де чыгъып битмеген йыллары. Давдан алда ашагъаныбызны гюйшеп, муна башлар давдан сонгулары чыкъма, она башлар деп ютгъунуп, умут этип турагъан вакътилерибиз.

Бир арев сигьрулу гече балкъып чыкъгъан айдай тёшю де ачылгъан. Уюн-де чи болмагъанман, тек не бухгалтерияда, не орамда, не коридорда о тёш бир де ачылмайгъанны билемен. О заман къатын-къыз гъали йимик ер-ерин ачагъан къысгъа затлар, тар затлар, эзивсюз капотлар гиймей эди. Башлап мени яныма да Сакинат ябыкъ тёшю булан геле эди. Сонг шо аста-аста булан ачылма, ген-гешме, атир ийислени яйма башлады. Билмеймен, ол магъа гёрсетмей эзивюн де нечик чече? «Тишлени къой – магъа къара! Тишлерден не умут этесен? Тишлер – сюек, мен женнетни майданыман! Бары гёзеллик, бары сутур гъислер муна менде

топланган, жагыллик менден ёл ала! Сени аянга гызылган кысмаг сокъмакъ да менден таба узатыла!» – деп кычыра эди шо тѣш.

О заман мен тенгледирип кьарар чакы тѣшлени гѣрмеген эдим. Оланы гѣрме имканлыкълар да ёкъ эди. «Этине тийген де, этегине тийген де бир», – дей эдилер. Тѣшлер янгыз бирев учун – эри учун ачыла эди. Тек арадан заманлар оьютуп тѣшлер ачылма башлагъанда да, олай арив тѣшню гѣрмедим. Теп-тегиш тѣш. Янгы ачылган гюлню йимик балкъып турагъан, тюкюрмей кьарама ярамас йимик тѣш эди. Нечакы кьарамайман деп къаст этсем де, гѣзлеримни айырып болмай тиклене эдим. Магъа, она, шо «Женнетни майданындан» кьайры зат да гѣрюнмей эди.

Гьасили, дюнья башгъарды. Чечекленди, гюллер ачды. Мен шо чечекленген таланы биргене-бир есси болуп битген эдим. Сакинат мунда неге ёл салгъанны, гьар гезик бир хабар алып гелегенни, хабарлары да шо тѣшню эслетмек учун тизилегенни де англама башладым. «Къапгъанны гьали гьавчулар тюгюл, тюкюлер сала», – деген сѣзлени маънасы да малим болду. Давдагъылар кьайтма башлагъандан берли, гелечилер йибермесе де, гелешинмекни кысырлар-кызылар оьзлер къастын эте эди. Минг тюрлю себеплер табып, муна гьали Сакинат йимик, улангъа, эркекlege оьзлер къол узата эди. «Неге эрсиз къалган къатынлар пайсыз къалмагъа да тарыкъ?..» Сакинат да тул къалган эди – давдан ону Сайдулласы да кьайтмады.

Мен ону палын да эсге алдым: «Ёлну башында сени уллу насип кьаравуллап тура. Насип де, сени сюеген бир арив къатынны келпетинде суратлана...» Шо къатын да, озокъда, оьзю!

Кьаркъарама бир ажайып алмашыныв тюшюп гетди. Атылып туруп, узатылып, къагъып шо ёлну башында мени кьаравуллап турагъан насипни тутуп, тартып столну уьстюнден таба къучакъгъа алып, баврума басма сююп йибердим. Шо вакътиде, алгъасап гелеген аякъ тавушлар эшитилип къалмагъан буса, мен оьзюмден гьаран айырылган къоллагъа созулуп да битген эдим.

Тез тартып къолумну алдым. Тезлик булан ишлейген болуп да къалдым. Сакинат да алдындагъы кагъызгъа тикленди. Гьали мени, шо заман ким гелгени де, огъар не зат тарыгъы да эсимде ёкъ. Тек ол гетгендокъ, къоянныкидей атылган юрегимни солкъ этме алгъасап, башымны гѣтердим. Сакинат буса иржая.

– Уь-уьвх-х, – дедим мен. – Биябур болма аздан-аз къалдыкъ!

Ол уялагъан болуп бетин де яшырып пых-пых деп кюледи.

– Сени эсинге гелеми, ол бир зат да эслемеди деп? Сен чи огъар адамшавлу жавап берип де болмадыңг, – деди ол. – Бир сагъа кьарай эди ол, бир магъа бурула эди. Онча къоркъуп не эте эдинг?

– Кьоркъмаймы дагъы, – дедим мен. «Биз чи эсги тирменни артына айлангъандай болуп къала тура эдик», – деп узатма сюйген эдим. Тек узатма гючюм чатмай: – Бий-й, дагъы да кюлеме де кюлейсен хари! – деп къошдум.

– Не этейим дагъы, йылайымы?

– Бий-й, дагъы да сан да этмей, – дедим меи хатирим къалып.

Гьакъылым-оюм, жаным-къаным булан буса Сакинат айтган сѣзlege гюемен. «Мен гертилей де адамшавлу жавап берип болмагъан бусам, бетим де алмашынгъандыр. Шону да ол эслегендир. Эслеген сонг шеклиги де тувулгъандыр. Шеклик де адамны рагъатлыгъын алып къоя – кимге буса да биревге шыбыр-гюбюр этмей къоймас. Шыбыр-гюбюр этилген де бирдагъысына шыбышлар, бирдагъысы да – бирдагъысына. Хабар сав юртгъа яйылар. «Очар-очарда, кѣрюк-кѣрюкде сѣйленер. Сонг мен юртдан гетип къалма герекеменми?» – деп гьалек ойлашаман мен.

– Тур чу, тур чу, гет чи! – дедим.

Ол дагыдан-дагы да шатланып, янгы пых-пыхларын куюп, бир атив лайыкылы кюйде, «ма, шу дарманна сама ич» дейген хас инчелик булан чачларымны чачлап гетди. Тек о исив, о инчелик магъа эм этип болмады. Юрегим, бёрюден кьоркыгъан кьоянныкидей атыла. Кёкюрегимни де тешип, чыгып кьачма гьаракат эте. Озью де кьутура, мени де кьутурта. Айтды-кьуйтду юрюле буса да, бир-бир гьарамлар этилип кьала буса да, адамланы гьали йимик бузулуп битген дёвюрю тююл. Мен де олай осаллыкны ушатмайман – шарайып болма суймеймен.

«Паланча не дер? Тюгенче не дер?..» Башыма дагы ой гелмей. Тек бары да паланчалардан, тюгенчелерден де оьтуп, Асхартавдай гёзлеримни алдын елеп, Гьамзат агъавну келпети токьтагъан. Ол Сайдулла мисгинни атасы. Бир де бавдан-бахчадан айырылмай оьсген адам. Шо саялы колхоз ону бавларына, бахчасына бригадир этип салгъан эди. Дав башланып адамлар давгъа гетгенде, гючлер кемип кьалгъангъа гёре, колхоз бавларын кьоюп кьойду. Гьамзат агъавну ферма-лагъа заведующий этип салдылар. Ол да гелинин конторгъа тыкьды. Гелимли ерге еслик этеген Гьамзат агъав ону да, ону кьызы Равгъаниятны да давну кьыйынын гьис этме кьоймай сакьлады. «Тфу машалла, кьызылы кьызыл, агъы акь кюйде кьалды! Сакинатдан кьайры, ативлюгю сакьлангъан кьатын болмады!» – дей бола эди кьатынлар.

Муна, Сайдулла кьайтмады. Атив-атив кагъызлар да язып, уьч йылдан да артыкь заманны узагына умутланы артдыра туруп, бирден ясын этдиртип кьойду. Бары оьзге кьатынлардай, Сакинат да кьаралар гийди. Тек кьайнанасын йимик, кьаралар ону кьарт этмедди. Ол, оьлгенни артындан оьлген ёкь дейген айтывну оьзтёрече гертилейген кьатынлардан болуп чыкьды. Ол эрини оьлюмюне гьакь юрекден кьайгырма да кьайгырмады буса ярай деп эсиме геле. Сайдуллагъа суймей баргъан. Баргъандан сонг яшап да турду. Кьайынлары булан бирге эрини ясын да этди. Сонг буса, аста булан кьараларын акьгъа-гёкге алышдырып, алтынларын такьма да гиришип, оьзюню янгы язбашы тувуп гелегенни малим этди. Ол гьали де беш йыллыкь Равгъанияты да булан эр ожакьда оьмюр сюре, янгы язбашын кьаршылап гюнден-гюн чечек де ача. Ону онда кьалмажагъы, учма кьанат кьатдырагъаны Гьамзат агъавгъа да аян. Тек шу хабарлар яйылып гетсе, шо рагьмулу, гелишли кьарт, мен оьзюне хьянатлыкь этгендей англап кьояжакь. Мунда талчыкьмай бол дагы.

Тек не этейим яшырып, уланлар, шо юрекке тюшген уллу оьртенни ягьында йыртыллайгъан жавгъар йимик, бир гиччирек кьуванч да бар. «Неге кьойдум кьолумну тутма, неге кьойдум?!» – деп кьайнашып гьассиленемен, кьачма, яшынма ер излеймен, тек шо жавгъар тайышма кьоймай. «О уйге тюшген от тююл, топуракьны тазалайгъандай юрегингни, жаныгны, кьанынгны кьавдагьын гюйдюреген от. Мен оьзюме таза уя тикме сюемен», – дей жавгъар. Озью де оьсюп уллу бола, генгелеше бара. Шону жаным ушатагъан йимик де дюр. «Оьс, оьс, генглеш! Сен жавгъар гесек тююлсен, уллу земзем татавулсан! Арыгъанталгъан, кьавшалгъан-тавшалгъан кьаркьарамны жувуп-чайып жанландырмакь учун гелгенсен!» – деп шатлана бютюн чархым. Амма кьоркьувум да таймай. «Не этме герек? Не этме герек?» – деп атылып эретуруп, шо гиччинева кабинетде ари-бери айланаман. «Бирдагы бирев де гелип, ол да эслеп, шыбыр-гюбюрге шыбыр-гюбюр кьошулгъанча кьачма сама кьачайым», – деп токьташгъандай орамгъа чыкьдым. Сайки, гьава кёмек этер. Тек жавгъардай йыртыллайгъан Сакинатны гёз алдагы гёрюнюшю айырылмай.

Тюшге де шо дувана кююмде кьайтдым. Тек гене де – Сакинат булан. Кабинетден кьуваласам да, эсимден-оюмдан кьувалап болмайман. Гюлдей арив сыпаты, бою, ап-акъ тешю, ап-акъ тишлери бир уллу суратгъа дёнюп гёз алдымда илинип тура. «Вагъ-гъ, булай зат боламы?» – деп кюстюнемен. Гёз алдыма Аминатны келпети де гелип йибере. Тек эдепсиз Сакинатдай ябушуп кьалмай, тайып кьала. «Гье-ей, амалсыз, шунча да шулай башынга яв болуп нечик билесен? Бир гиччине менлигинг болма герек чи – гюлеме сама гюллемеймисен?» – деп эс тапдыртма кьарайман. «Тарт мени, шо ят кьоллардан чыгъарып ал, кьучакъла, оьп – гёнгюме гир. Сен чи, талайсыз, уьй мишиксен – кьыр мишикге кьуваланма», – деп гьакъыл да уьйретемен. Ону буса менде бир кьулагъы да ёкъ. Огъар ахырсыз иш герек. Магъа гелмей, колхозгъа эрге баргъан йимик.

Нече де бек саны да бар, Арий дейген затны да билмей. Заман-заманда участкабыз эсиме тюшюп, яхари ону чу чёп басып да битгендир деп гьалекленип, гьабижайлыкъгъа чабаман. О буса – тап-таза. Гьатта суву да салынгъан...» «О мени ишим тюгюл, яшым, Аминатыбызны иши...» «Къайтгъанмы дагъы?» «Къайтмагъан. Ахшам гелип, казасын уруп, сонг сувун да салып гете...» «Гече каза уруп боламы?» «Ай чыгъа чы...» «Вагъ, – деймен языгъым чыгъып, – кьачан ята, кьачан ял ала? Шонча кьаныгъып ишлейген адам юхугъа да тойма герек чи...» «Оьзгелер де ура чы, яшым. Ишден кьалма кьоймай буса не этсинлер?...»

«Сакинат чы урмайдыр», – деме аздан-аз кьалды. Мен нечакъы не десем де, загьмат бир де абурдан-сыйдан тайгъан зат тюгюл. Шулай кьаныгъып ишлейгенлер гьаман да макътала гелген. Гьали Сакинат, аривлюгю булан алдатып, теберип Аминатны тайдырма кьаст эте деп айтып, мен де неге теберме тарыкъман?

Мени талчыкъ къайтгъанымны анам шоссаягъат эследи.

– Не болгъан, яшым?

– Бир зат да, – дедим эс табып.

– Ойгъа батып чы кьалгъансан...

– Бир-бирде бола чы дагъы ойлашма герекли затлар...

Анам мени тунукълугъум иш булан байлавлу болма герек деп ойлашды. Тек тергевюн де узата. Тепси яйып биразлардан:

– Ашама да ашамадын, – деп бошгъапланы гёрсетди.

Арадан айтардай узакъ заман оьтмеген буса да, тепси шайлы кьолайлашгъан. Мичари этиле, йымырткъа салына, памадур-хыяр да чыкыгъан. Къарагъанман, гертилей де хыярнымы, памадурнуму кьырыындан хабып, унутуп, токътап кьалгъанман.

– Арыгъанман. Бираз янтайма сюемен, – деп, паласгъа бойлукъ да ташлап, бётгёбен болуп созулдум.

Тюшге къайтгъанда, янтайып ял алагъан гезиклерим алда да бар эди. Бир-бирде юхлап, ишге бираз гечигип де къайта эдим. Гьали, аш гетмейген йимик, юхум да гелмей. «Къайтарма герек – Аминат янымда турсун. Бёрю де янгызны хаба – магъа хапдыртма ярамай. Сюе буса аранны бузсун, сюе буса тизип де йиберсин – янымдан таймасын. Биябур болма ярамай», – деп ойлашаман.

Юрегим буса: «Тур! – деп тувгъан. – Не этесен о янынга да, бу янынга да айланып къабургъаларынгни кьыйнап? Сен чи онда тюш болгъанча да адамшавлу иш этмединг. Барып ишле...» Тек билемен, юрекни ишде гьайы ёкъ. Шо алдагъы инчеликлер такрарлангъанны сюе. «Воллагъ муну бир кьыйынлыгъы чы бар», – деп талчыкъма башлагъан анам да тергевюн узатып тургъан.

– Ашамагъан кююнгде гетип де барасан, хари, – деди ол алдыма чыгъып.

– Суймеймен, анам.

– Ахшам чилав этейими?

Чилаву да – ярма чилав. Гьалтамадан, буламукъдан, мичариден ялкъгъан адамлар, рыцкъысына бираз сама алмашыныв къошмакъ учун чыгъаргъан аш. Дюгю чю къайдагъы затдыр, шону элегенде чыгъагъан чырда булан кесмеси сама да ёкъ йыллар. Гьабижайны ярмасында этеген чилав. Тек янгы чыкъма башлагъан йыллары экенге гёре, дюгюден де татывлу тие.

– Эт дагъы, – дедим бурлукъмай.

Кансарал буса боппо-беш. Гелеген-гетегенлер ёкъ – халкъ авлакъда, фермаларда, иннырда, биченликлерде. Гьакимлер де оланы къыстама гетген. Бухгалтерияны къуллукъчулары да, тюшге гетгенде къангъанча юхлап, уянгъан сонг жыйылыша.

Тек, къарайман, гьаман да шолай жыйылышгъанча киритленип болагъан бухгалтерияны эшиги ачылып тура. Ичинде, тувра эшикни къаршысында, аркъасын тамгъа да таяп, бутларын башгъа шанжалгъа да салып, янтайгъандай коридоргъа багъып олтургъан Сакинат барны да эсегенде, юрегим янгыдан гьалек кюйде данкюллеп йиберди. «Бу чу магъа тузакъ салып тура болгъан!..»

– Не къарайсан? – деди ол бираз иржайып.

Мен токътап да къалгъан экенмен. Огъар тикленип тураман.

– Не тез къайтып къалгъан деп ойлашамандыр...

– Гирме тешик таба бусам, барма да бармажакъ эдим, – деп, ол бутларын ерге тюшюрдю. – Инжигенмен пашман уйден, ялкъывлу янгыз яшавдан...

Тамдан аркъасын айырды, эретурду:

– Неге гирмейсен?

Мен буса тамаша болуп огъар тикленген кююмден – гёзлеримни айырып алып болмайман.

– Къоркъамысан? – деди ол кюлкюсю гелип.

Янгыдан баягъы аривлюгю де балкъыма башлады. Бираз алда пашман ойлагъа батгъан бетине яшавну агъымы саркъды. Акъ тёшедеги медальону, сыргъалары йыртыллады. Талчыгъым тайма башлады. Юрегиме, жаныма, къаныма шербетни янгы агъымлары-йыйлышды. Мен янгыдан сигъруну халбатына тартыла турагъанымны гьис этдим.

– Къоркъмаймы дагъы, тюшде ашама да бармай, тишлерингни эгеп тургъансаи, – деп мен де иржайдым.

Ол кюледи.

– Эгелген белни тез тот баса. Тегенек де озю иттиленип оьсе, – дей туруп, ол мени ягъыма гелди. Бу энни меники болуп битген дейген толу инамлыкъ булан къолумну тутуп, янгы юрюме башлагъан гиччи яшын алып барагъандай бираз алдыма да чыгъып, тар коридоргъа тюз болду. Шо мени кабинетиме элтеген коридор эди. Озью де къайтып, мен башлап эсеген мюгълетде йимик, ойлашма башлагъан. – Тюнегюн ахшам да гелген...

– Ким? – дедим мен ажайып болуп.

– Гелечилер.

– Кимден? Кимге?

– Магъа, – деп кюстюндю гёзел. Башы да саллангъан – къайгъылы. Озью-оьзюне айтагъандай кант этип айта. – Биринчиси ярым йылдан да алда башлагъан.

Сонг бирдагысы кыошулду, бирдагысы, бирдагысы. Дёртевден гелип тура эди. Муна гыали бешинчиси де кыошулгъан...

Аякъларым токътап кълды. Юрегим де, бир тамаша кюйде ачытып, чалт данкюллеме башлады. Шону эки-уыч ерине инелени учлары чанчылды.

– Юрю, юрю, – деп тартды ол.

Бурлугъуп артгъа тергев де этди. Тек кыыр эшиклер ябылгъан, оланы ачылгъан тавушу да чалынмагъан. Буса да сакълык тарык чы. «Яман гёз – шайтандыр» дей, шайтан гёрмежек зат бармы?

Мен тербендим. Тек аякълар суюсюнмей алына. «Геледир дагы... Гелмейми дагы... Булай атив тул кыатынгъа янгыз гыайгевлер гёз салмас», – деген саяк ойлар геле. Сайки, магъа не кыайгыдыр – мени досума юрюмей? Тек шо «арив» дейген бир сёз, юрегимни кыопландырып, инелерин батдырып чанча.

– Магъа бири де сыр чечмей. Сёйлеп кыарайгъаны да ёк. «Не за-ат?!» – деп мен ачувланып йибережекни билелер. Мамама баралар – ону башын чырмама кыарайлар. Мамам бирине берме де гыазир. Магъа шону билдирип тура. «Сайдулладан хайыр ёк, кызым. Гетген адам кыайтып гелмей. Гюл де даим яшнап-яшырап турагъан зат тюгюл. Сёнген сонг о да яшгъармай. Тул кююмде мен кыартайып турагъаным таман тюгюлмю?» – деп тербей. Гыали тюшге баргъанда да чыкды шо хабар. Бешинчисине кыулак да асмай, дёртюнчюсуне гыасирет. Ол яхшы мадары булангы адам. Мамам айта, мен йылайман. Муна бугюн де, ашама да ашамай кыайтдым, гыали буссагъат Кыурайыш да гелер деп ойлашып...

– Гелер де-еп? – дедим мен ажайып болуп. – Неге гелер деп?

Тюзю, сесгенип де гетдим. «Бу не биле мендеги гыалекликлени? Ашар, янтайып ял алып болмагъанымны да не биле?..» Тек ол жавап да бермеди. Сайки, мунда англашынмагъан не зат бар? Татлилик адамны макънатисдей тартагъан зат – гелмей кълма кюй ёк эди. Юрегим буса, бир кыоркыунчлу затны эслеген тавукъдай кыачма да кыарап, айланасы бегелген уядан кыачып да болмай, гыалекликни гыис этме башлагъан. Данкюллей туруп атылагъанын мен озыюм де эшитемен. Шо гыалеклик адамшавлу ойлашама да чола бермей. «Анасына баражак, озокъда. Гыамзат агъав энни бугъар ес тюгюл чю», – деп гене де баягы саяк ойлар геле. Мени бирден кыутуруп йиберген кыувунну не зат экенин-англамай тураман.

– Тез бол, ач! – деп ол мени кабинетимни эшигин гёрсетди.

Бирдагы керен бурлугъуп артгъа да кыарады. Ким буса да бирев гелип кълмак бар чы.

– Кыурайыш! – деп, гиргендокъ, ол тутуп мени озыюне тартды. – О хабарны мен сагъа макътанмак учун чыгъармадым. Кант этип, талчыгъымны англамак муратда айтдым. Айтмасам бажарылмады – кимге буса да сыр чечме герек чи. Кимге буса да чечип де болмайсан – англама борчлу адамгъа айтма тюше. Шолай адам да бир сенсен. Дагы артгъа созма ярамай...

Айтагъанын гертилейгендей, айтма кыыйын экенин де исбатлайгъан йимик болуп, кыартыллама да башлады. Мени тутгъан кыоллар да кыартыллай, магъа тийген тёшю де кыартыллай, айтылагъан сёзлери де кыартыллап чыгъа. Токътап-токътап, ютгъунуп-ютгъунуп узата. Шо огъар бары дертлерин тизип айтма пуршавлукъ эте. Мен де баягы адагъан, шо саялы башбавну башын табып болмай турагъан кюйдемен.

– Не затны созма ярамай? – деп гене де маънасыз соравну бердим.

О да лап гереклиси болуп чыкды.

– Буссагъат, – деп ютгунду Сакинат. – Буссагъат англатажакъман, – деп солувун басма да гиришди.

Тек давам этип болмады. Тах-х деп конторну къыр эшиклери ачылып, ону сесгендирип йиберди. Къайда эсе бир ерде башланып, гъали де давам этеген эришивюн узата туруп, коридоргъа экев гирди. Сакинат къоркъуп мени йиберди. Гъарибиз бир якъгъа тайышдыкъ. Эришеген колхозну председателини заместители Къайтукъа эди, биревюсю заман-заманда сёз къоша. Буса да шо Гъамзат агъав экенни англадыкъ. Яман ерде танг къатды.

– Мен чи сагъа айтгъанман, башлап Алакъгъа гириш деп! Сен буса... – деп къайнаша эди Къайтукъа.

– Айтдын, – деп Гъамзат агъавну гъамангъы сабур сеси де чыкъды. – Тек Шагъбала буюруп къойду, Къаргъанакъны чалма герек деп. Ону къылычы итти чи...

Шагъбала колхозну председатели эди. Шанкъ-шункъ деп киритин де къажыллатып эшигин ачып олар къайсыдыр бир кабинетге гирген сонг тынчайдыкъ. Тек тынчайдыкъ, устьюбюзге гелип сама къалмагъангъа». Гъалекленивлер таймады.

Мен Сакинатгъа къарадым, Сакинат магъа къарады. Ол да солуй, мен де солуйман. Артындан чагъанлар чабып, таланмай гъаран къутулгъан къоянлардан башгъа тыюлюбюз. Янгъдан солувун басма гъаракат этеген Сакинат гене де бир затлар айтма башлады. Мени буса тынглама даражам да ёкъ. Бираз алда, бу гёзел гъар ютгунгъан сайын, бетин яшырма къаст этип, мени оьзюне тарта эди. Кёкюреклери тёшюме тийип де битип, мени бары гъислеримни есир этип тура эди. «Ярамай! Ярамай! Шо гъакъда мен бираз алда къатты кюйде токъташдым чы!» – деген гъалек ойларым да уянгъан эди, оьзюм-оьзюмню енгип де бажармай эдим. Ят къатынны кёкореги яман зат чы – тартып жанынгны оьзюне ий этип къоя. Муна гъали, Гъамзат агъав гъакъыллы этип къойгъан сонг, тутула-тутула туруп Сакинатны атын айтдым:

– Бу затланы къоймасакъ болмай. Уруну арты къурудур дей – гъаман къутулуп болмажакъ...

Ол буса, магъа къулакъ да асмай, солувун басма къаст эте. Бир бошавсуз къыргъа да тынглай. Тек дагъы тавуш чалынмай. Шо саялы, чалт-чалт гелип, ол янгъдан магъа ябушду.

– Мен не деймен, сен не этесен?! – дедим мен бираз къайнашып.

Сёзлерим де къартыллай туруп, шыбышлап чыкъды. Тек Сакинат тынгламады. Ушатмагъанын билдирип къашларын да тююп, токъта дейгенин исбатлап къолун силледи. Дагъы да бир нече авур тынышлар алгъан сонг, узун созуп уьвх деп чегип, башын гётерди.

– Мен сагъа лап да аслусун айтып битмедим. Шогъар парахатлыкъ тарыкъ. Айтмасам да бажарылмай. Ахшам халкъны ашгъа къайтгъан вакътисинде, клубну арт там тыюбюне айланарсан, – деди ол шыбышлап.

Арты булан, яхшы къысып къучакълама да къучакълап, эки-уьч керен къанып оьбюп, чыгып гетди. Мен адап еримде къалдым. Гъатта ойлашып болмайман, гъатта тербенме къоркъаман. Къайтып-къайтып къулагъымда такрарлангъан: «Клубну арт там тыюбюне! Клубну арт там тыюбюне!» – деген сёзлер бугъавлап къойгъанда йимик.

«Неге клубну артына? Къайсы ахшам? Не бар онда? Неге айланма герекмен? – деп эсимни жыйма башладым. – Яхари, не адамдыр ол? Неге магъа еслик эте?

Неге бирден илинип кьалды? Мени огъар, булай белсенип йиберме берген сёзюм, антым бармы?...» Тек эрнимден объюшювню шербет татыву да таймай. Кёкюреклер де айырылмай, ябушгъан кююнде турагъан йимик. О алдагъы кьоллар, тёш, бет – бары да зат унутулгъан, янгыз шо бир эринлени татыву да, кёкюреклер кююп гетген гъис де дувана этип тура.

Бирден эшик ачылгъанда кьоркьуп гетдим. Тек, кьарайман, Зайнап бажив. Яман ачуву да чыкьгъан, чаба-ёрта йимик гелген. Амма мен ону аякъ сеслерин эшитмедим.

– Осман кьайда?

Юртсоветни председателин сорай.

– Ериндедир.

– Эшиги бек.

– Буса кьайтып битмегендир. Тюшге бираз геч гетген эди...

Къачан гетгенин билмеймен. Тек шо бизин гьар замангъы жавабыбыз. Гелип битмеген буса – «геч гетген эди», гелмей кьалса – «кююсюз эди...»

– Буса сагъа айтаман, Къурайыш! Сен де Османдай гьакимсен. Инжигенмен, ялкьгъанман шо кирсыпатдан!..

– Ким кирсыпатдан?

– Инсабиятдан! Дагъы ким болажакъ эди?! Гьаман чакъыра Къадивню, гьаман чакъыра Къадивню!..

Къадив – Зайнап баживню уланы. Къыз гелешме айлана деп эшитген эдим. Бирден юрегим гююп гетди:

– Не затгъа инжите хари?!

Исбаният да тул къатын. Тек кьартайма да башлагъан. Ону эри кёкюрек эди – уюнде обдю. Уланларын уйлендирген, къызларына эр тюшмей тура. Буса да тул къатын чы дагъы – тул къатынлар нечик къасткъылып айланагъанны билемен.

– Уланы иче, эсире, анасы булан къавгъалай. Шону токътата деп чакъыра. Уланы да Къадивню эсиртип къоя...

«Шюкюр Аллагъгъа, мен ёрагъандай тюгюл экен!» – ойлашдым. Тек бирдагъы бир яны да бар чы дагъы – объюм гьакъда ойлашагъан вакътилерим. «Воллагъ мени эсирте! Ичирмей эсирте тура! Гёз байлай шо, халбат эте! – деп ойлашдым гёзелни гьакъында. – Сонг мени гьакъымда да арагъа чапма герекмилер?...» Гиччи къуллукъда бусам да къуллукъдагъы адамман чы. Комсомолну члени де дюрмен. Парторг эки-уьч керен билдирип тура, арза язма заман болгъан деп. Партиягъа алма сюе. Булай арзлар болуп йиберсе, тартып бары бергенлерин де алар чы. Шундан береген капеклерден де къуру кьалып, Аминатны авлагъына юрююмю? Сакинат буса, шо гёз байлап, халбат этип турагъан Сакинат, сен чи хабар сёйлей эдинг дейгендей болуп, гёзлеримни алдындан таймай. Бир шо арив кююнде гёрюне, бир гьалиги гьалек кююнде. Арз этдирмей кьойма хыялы ёкъ йимик.

«Къачма герекмен, къачма! – деп, тюшге кьайтгъандан берли гьаман кьайтарып объюм-обьюме айтып турагъан сёзлеримни такрарладым. – Кьоркьгъан уялмас – сонг гененип къалажакъман!..» Гертилей де къачма абат алагъандай, эшиклеге багъып юрююм. «Сонг – иш? – деп токътап, столума да къарадым. – Мен чи тюшден алда да гьарп тартмагъанман...» Тек кьаркъарам олтурма суюмей. Чыкъма, къачма, гетме сюе.

Осман агъав гелип кьалды:

– Мени Зайнап излейми эди?

– Гелген эди.

– Озью де бек ачувлу эди дей.

– Хоншусуна арз эте эди, – деп болгъан хабарны айтдым.

Осман агъав тынглап турду. Тек магъа тергев де эте. Бетиме къарай, устьюме къарай, столума, сонг янгыдан сыпатыма:

– Кепсиз сама тюгюлмюсен?

– Бир тамаша болуп тураман...

– Къайт, ят, терле...

Терлеме буса булайына да башлагъанман. Сибиремен, сибиремен. «Орамгъа нечик чыгъарман? Халкъгъа не бет булан къарарман? Бай ожакъда, дав не зат экенни билмей яшагъан Сакинат къутуруп эте» деп ойлашаман, терлеймен.

Бухгалтерияны эшик алдына етгенде, Сакинат чыгып къалардан къоркъуп, юрюшюмню чалтлашдырдым. Буса да башым, магъа тынгламай, къоркъунчу уйге бурулду. Сакинатны къырындагъы шанжалда Гъамзат агъав да олтуруп, бир кагъызгъа тикленип тура эдилер. Мени гене де Гъамзат агъавгъа ва ону гъали де кирлерин чечмей юрюйген къатыны Къанив баживге языгъым чыкъды. Олар гелинини артына тюшген адамлар барны биледир чи. Гелини токътамажакъны, къайсын буса да танглажакъны да биледир. Тангламагъа къуйрукъ чалып турагъанны да гёрелер. Гелини кирин тез чечип гийинме-тагъынма башлагъангъа да аз талчыгъадыр деймисен? Сюймейдир гетип къалгъанын – экинчи яс кимге гъажатлы? Гетсе, Равгъаны да гете. Уланындан къалгъан биргине-бир эсделикни нечик къолдан чыгъарсынлар? Чыгъармай да не этип бола – оьгюзюм оьлдю – ортагъымдан айырылдым дейген къайгъылы айтыв бар. Сакинат буларда буса да, ихтияры янгыдан къайтып анасыны къолуна тюшген – гелечилер огъар бара.

Аякълар уйге тартмады. Гъава тарыкъ, янгызлыкъ тарыкъ. Айлана-айлана туруп, юрт ягъагъа чыгып гетдим. Тек рагъатлыкъ онда да ёкъ. Ари къарайман, бери къарайман, излейген затым табылмай. «Не этме герек? Не этме герек?..» Башыма дагъы зат гирмей. Соравума жавап да ёкъ – дюнья бошاپ къалгъан йимик.

Гъаман бурлугъуп артгъа да къарайман. «Баласы бавларда къалгъан давадай, бурлугъуп артынга къарай-къарай гет», – деген йырны магъа къарап чыгъаргъандан башгъа тюгюлмен. Йырдагъы дос чу бурлугъуп, досу гёрюнюп къалмасмы экен деп къарай, мен буса къыйнап турагъан балагъ етип къалармы экен деп къарайман. Гъар бурулуп къарагъан сайын, жжжымдай къызара туруп батывува ете барагъан гюнге де тергев этемен.

Арыдым, талдым. Ач болма да башлагъанман. Тюшде де тоймагъанман чы. Чилав гъакъдагъы билдирив эсиме тюшюп, ютгъунуп-ютгъунуп уйге тюз болдум. Къазан бокъурлап къайнап тура. Так анам, алгъасавлу ишин де бёлюп, магъа тикленди:

– Гъуя-я, сен булай эрте къайтып къалар деп турмай эдим чи...

– Гъассилемен, – дедим иржайма къаст этип. – Чыдамасдай ач тюгюлмен...

Тек билемен, ол мени янгыз ач экениме талчыкъмай. Юрегимни, жанымны гёреген ана гёзлер не буса да бир уллу талчыгъым барны эслей. Мендеги алмашынывну, тергевю булан къарайгъан ятлар да эслей болгъандыр.

Сююнюп-къуванып, сюрюне-хабына туруп, Аслудин мени яныма чапды. Ону юрюме башлап турагъан вакътиси. Абзарда огъар ойнама дагъы яш да ёкъ, анадан да магърюм къалгъан – атасын сагъынадыр чы. Аталагъа буса о заман яшын алма яратмай эди. Аслудин гелип, къолларынын узатып, йылап-йылап гетип къала эди.

Мен де, намусгъа-ягъгъа байлангъын бырынгъы зокъав, эрши болагъан затланы этмен деп, ону языкъсынмай эдим.

Аслудин оърленип тобукъларыма минме къарады. Тек гъаман башын гѣтере, тек гъаман башын гѣтере. Мен неге къуваламай турагъанны англап болмай. Къагъып йиберерми экен деп къоркъуву да бар.

– Мин, мин, – дедим. – Къарайым чы, болармы экенсен...

Юрегим бир тамаша кюйде ачылып-чечилип йибергенни де гъис этдим. Шу кюц, шу сой гѣнгюмню ача бармаймы! Оърлене дегенде де оърленеми дагъы, къарны-гѣнгю булан къасткъыла. Минип бите турагъанда йыгъылма аз къалып, къоркъуп, башын да гѣтерди. Тек ол, йыгъылсам къувалап къояжакъ дагъы деп къоркъа. Мен, озюм де йыгъыла турагъан ата, кѣмек этдим.

Огъ, бир къуваныв къуванды! Ондан насипли адам ёкъ! «Гъаман да шулай къоя турсанг ярамаймы?» – дейгенин билдирип, шат иржайып, бетиме къарады. Мен озюм де иржаяман, огъар озюм де къарайман.

Бирден ажайып болма башладым. «Вагъ! – деп огъар тикленип къалдым. – Бу чу, оьмюрю ошамагъыр, анасына ошай экен! Айырып алма ери ёкъ. Иржайгъанда бети инче суюкюмлюкден толуп къала. Умуразият мисгиним оьлмеген экен – къырыйымда тура экен. «Ба-ба-ба-а, мен этген зиян! Мен чи Умуразиятны бугъар къарамай турагъаным саялы унутгъан болгъанман!» – деп ойлашдым мен.

Умуразиятымны эсге ала туруп: «Гъай амалсыз, биргине-бир авлетингни гѣрюп де болмай гечиндинг!» – дел ойлашдым. Ону гъалиги къатынлардай: «Ким тувар экен, Къурайыш? Ким тувгъанны сюер эдинг?.. Магъа чы палан герек эди», – деп иржайып, хабарын чыгъарып, гъазирликлер гѣрюп де гѣрмедим. Ким буса да башгъа туююл – шонда гъайы да ёкъ эди. Яшавну къыйынлыкълары яшны эсге алма чола да бармей эди. Гъатта, тоба Аллагъгъа, «Гъали бизге яшны не гъажаты бар?» – деп ойлаша болгъан болма да имкан бар.

Пашман ойлар кюстюндюрдю. Аслудиним унутулду. Ону ерин Умуразият еледи. «Гъай, сен сав къалгъан бусанг чы...» – деп кюстюндюм. «Къалмады чы, гетди чи. Не этесен къайтмажакъ затгъа талчыгъып? Гел янгыдан йыбанайыкъ», – дейгендей болуп, гѣз алдыма Сакинатны келпети гелди. Къара гѣзлер, къара къашлар, ап-акъ сыпат аривлюгюн най-най этди. Юрегиме янгыдан щербетни агъымы акъды, тынчайдым, иржайдым. Тез эсимни жыйма да башладым.

– Анам! Анам! – деп, отун гючлеп якъма гиришген анама багъып юрюдюм. – Шону къайтма хыялы сама да бармы?

Анам адап белин язды:

– Ким шону?

– Аминатны.

Ол дагъыдан-дагъы да адап, енги булан бетин сибирди.

– Энни ону, къайтарыв ишлер битмейли, йиберерми?

– Буса ону не этме алгъанбыз? – дедим бираз арив сѣйлеме къаст этип. – Алда да дюр эди бары уй къуллукълар сени бойнунгда, гъали де дюр, – деп къыйып себеп де салдым.

Гъакъыкъатда буса, Умуразиятдан чы хайыр ёкъ – оьлген адамны тирилтмесен, бу сама болсун янымда, дейген гъакъыл уьст чыгъып айтаман. Батып барагъан адам бутакъгъа узатылар дей – Аминатдан къайры, сайки, магъа кѣмек этип болажакъ адам ёкъ.

– Барагъанлардан айтып йибер, къойсун шо ахырсыз ишни, къайтсын, – деп тиледим.

«Тек могъ сагъа! Сени къараметейингни мени булан эришме не ери бар?» – дейгендей болуп, гёз алдыма шоссагъат къайтып Сакинатны келпети гелди. «Гъали чи гёз алдынгдаман, узакъ къалмай оъз алдымда сен боларсан» – деп къоркъув береген йимик, ол арив бармагъы булан бата турагъан гюнню чарасын гёрсете. «Воллагъ барман!» – деп токъташып ашама олтурдум. Тек ичиге гене де гетеген зат ёкъ. Гече магъа балагъ къопма герек йимик, гъаман къарала барагъан чакъгъа къарайман.

Шо тюс авурлашгъан сайын гъалеклигим де гючлене. «Бий-й, ол чу къатынгиши. Тиштайпаны къарангы там артда янгыз къаратып къойма аривмю?» – деп талчыкъма башлагъанман. Сакинат айтагъан тамны ари ягъы булан, юртну дурус экиге бёлюп, шо саялы «ортататавул» дейген атны да алып, уллу татавулубуз агъа. Халкъны да, бавланы да толу кюйде суву булан таъмин этип, шо татавул тебен якъны да тойдурмакъ учун авлакълагъа чыгъып гете. Тамны да, татавулну да арасында бир абат чакъы бош ер бар. Шо саялы, сувгъа тюшюп гетмекден къоркъуп, ондан адамлар гюндюз де юрюмей. Гече буса, ёммакълагъа тынглай туруп оьсген адамлар, сувдан тартына. Суванасы бола онда, айланасы шайтан-жинден толгъан йимик де гёрюне. Бакъалар бар, йыланлар болма да бола. Къоркъагъангъа да, баягъы, къош-къош. Шо къоркъунчлу ерде тиштайпаны къатдырып турмакъ аривмю?

Гъасили, себеплер чыгъа. Сайки, бёрюню сюлдюрю гёрюнген. Мен де, гъаигев къозугъа ошاپ, шону ачылгъан авузуна багъып бараман. Юрегимни къысып турагъан талчыкъ да бар, бир ажайып къуванчлыкъ да. Тынышымны гъаран аламан, тек бутларым, душман бутлар, чапма гъазир.

Етишип шо тар сокъмакъгъа онгарылдым. Сонг адап токътап да къалдым – аралыкъ боппо-бош эди. «Вагъ, ол къайда?! Мени алдатып, артымдан къарап кюлеп сама да турмаймы?! Не де бир зат пуршав этип, оъзю чыгъып болмагъанмы?...» Амма чыкъгъан – алдатмагъан. Алдатардай белсенмеген эди чи дагъы. Клубгъа ярыкъ тартагъанда, тамгъа тие-тиймей салынгъан багъана бар эди – шону артындан баш чыгъып геле. «Бери гел, бери гел», – деген шыбышлав да эшитилди. Багъананы артына гирип яшынып тура болгъан экен.

Тек менден оъзю чалт гелди. Гюндюз коридорда тутгъандай къагъып къолумну да тутуп, багъананы артына багъып сюйреди. Шону артына айлангъандокъ, тамгъа таянып уьвх чекди. Ол оьгесиз гъалек эди.

– Сени эсинге геледир, – деди ол ютгъуна туруп, – ойлалашандыр, озокъда, бу чу... бу чу...

Дагъы да ютгъунду, дагъы да ютгъунду. Айтма да сюе – айтмаса болмай. Бары да бу «эдепсиз» илинивлерин айтмакъ учун деп башлагъан. Айтма заман да етишген. «Мен сагъа лап да аслусун айтып болмадым. Шогъар паракхатлыкъ тарыкъ Айтмасам да бажарылмай. Ахшам, халкъны ашгъа къайтгъан вакътисинде...» Муна, шо вакъти етишген. Клубну артындагъы лап да чет аралыкъдабыз. Бизде биревню гъайы ёкъ. Амма паракхатлыкъ да ёкъ. Юреклер къутургъан мишиклер йимик талаша. Ялгъанны тынч бола айтма, гертисин айтма тынч болмай. Гerti сёз гери тартыла – о тамакъны яралай туруп гъаран чыгъа.

Тек чыгъармаса да болмай. Къолланмай даим ятып, яшынып турса, шонча багъалы, шонча асил дарай да чирий.

– Бу чу... бу чу деп ойлалаша болма ярайсан, – деп, уьвх чегип, ютгъунуп-ютгъунуп бираз солувун басгъан Сакинат артын узатма къарады. – Олай-булай къатын экен деп эсинге геледир, – деп де къошду. – Мен буса... Мени буса...

Янгыдан увъх чегип пусду. Чыкъмай сѣзлер – бири-бирин теберип, таптап, бири-бирине пуршав этип, ёлну бегетип туралар. Узакъ чапгъан адамдай, Сакинат тынышгъа тоюп болмай къыйналып тура. Гъалеклене, гъассилене, ичинде оъртенлер яна, юрек къазанлары къайнай. Токътап къалма да ярамай – чакъгъан сонг тюбек атылма тарыкъ. Тюбек чююнден алынгъан, экиге минген, чагъылгъан...

– Мен буса... Мен буса... дагъы яшырып болмайман... – деп янгыдан айтма да къарап, тек гене де айтып да болмай, ол мени дагъыдан-дагъы да бек къысып къучакълап, бетин тѣшюме къаплады.

Мен адагъан кююмдемен. Айтма сюеген затына чы нечик де, айтып битген сѣзлерине де къулакъ асмайман. Асмагъа даражам да ёкъ. Гелип мени гѣзалдымда токътагъан башгъа тикленип, шондан къуванып тураман. «Сыйпа шону, сыйпа! – деп тувгъан юрегим. – Гѣрмеймисен, нечик арив къара чачдыр, нечик арив ясалгъан башдыр! Сыйпап къоймай оьпме де оьп!..»

«Оьпме де оьп! Оьпме де оьп!» – деп такрарлап, атир ийислер де геле. Тек билемен, бир оьпсем, айырылып болмажакъман. Къучакълама иштагъындан гѣтерилип йибереген къолларымны, къутургъан айгъырланы токътатагъандай, гъаран токътатып къояман. Токътатмасам, терен чунгургъа тюшемен. Сонг ондан магъа чыгъыв ёкъ.

Сакинатгъа буса къоркъуп артгъа тартылма ярамай. Ол мени кабинетиме ёл салгъанча алда къоркъгъан. Минг керенлер булан чегип-оьлчеп де тургъандыр. Гъужумгъа ол, дагъы чыдап болмагъандан сонг гиришген. Шоланы мен шо заман чы англамай эдим, дарай ятагъан сандыкъ негъакъ ачылмагъанны сонг билдим. Сакинат гъали не этип де башлагъан ишини ахырына чыкъма борчлу болгъанны да сонг англадым. Тек не хайыр, айтып болмай – тили тербенме къарагъандокъ, эринлери ябылып къала.

– Яхшы, – деп ол, яхшы кюйде къыйналгъан сонг, башын гѣтерди. – Соравдан сама башлайым. Сен бир къыздан сююв кагъызлар аламы эдинг?

– Не къыздан? – деп сегенип гетдим. – Къачан? Къайда?

– Бизин школада охуйгъан йылларыбызда.

Лам деп эсиме тюшюп къалды. Тек гъали тюшдю, ону къара чачына да тикленип, шо чачдан гелеген сигъру къатышлы атир ийисин барын да ютма къасткъылагъандай терен тынышлар да алып, бары оьзге загланы унутуп, жаным Женнетни тѣрюн елей турагъанда. Аслу гъалда буса, мен оланы бир де унутмай оьсгенмен. Олай затлар унутулмай.

– Ала эдим, – дедим ону бетине тикленип. – Сени кагъызларынгмы эди?

Ол шондан сонг тынчайма башлады. Ёл тапгъан сонг юрекке солкълукъ тюшечи – бетине уялчан иржайыв да гелди.

– Мени кагъызларым эди. Сюе эдим сени. Шо замандан берли сюемен. «Бу чу олай-булай къатын экен» деген пикрудан шо саялы тартынаман. Бу да дюр чю тирмен артдай яшыртгъын ер, – деп ол бизин сыйындыргъан чет аралыкъны гѣрсетди. – Бу чу экинчи Патимат экен деп ойлашгъанынгны сюймеймен...

– Яхшы, – дедим, – атынгны неге салмай эдинг дагъы?

– Сенден жавап гелгенче деп къарай эдим...

Тек кимге жавап язайым? Кагъызлар поч булан гелмей, бир къыз узатып да бермей. Уйге къайтып дарс къарама олтургъанда китабымны, тетрадымны арасындан чыгъып геле. Юрегим бир тамаша кюйде шатлана эди, озокъда – бирден сююв кагъыз алмакъ аз насипми? Паланчамы экен язгъан, тюгенчеми экен деп

ойлашып, бары да кызлагъа тергев этип чыгъа эдим. Бир ягъадан барына да шеклигим тувула эди. Тек сенмисен, сенмисен деп нечик сорап айланайым? «Агъ!» – деп къолумну да силлеп, йыртып ташлап къоя эдим.

– Язагъан оъзюнг зкенни нечик буса да билдирме герек эдинг чи?

– Сонг сен кюлеп, бары яшлагъа да айтып, биябур этип къоймасмы эдинг?..

– Бий-й, – деп ажайып болдум мен, – мен шолай ойлаша эдим. Ювукъларымны бириси масхара сама этмейми деп ойлашып пысып къала эдим...

Сакинат буса давам эте. Байлаву чечилип, дорбаны башы ачылгъан. Энни огъар, ишлеп турагъан камархагъа бары ашлыгъын къуйма тарыкъ. Булайына да хыйлы йыллар дорбада тунчугъуп тургъан будайы да, тезлик булан унгъа да дёнюп, къызгъылт-къызгъылт экмеклеге айланып, тойдурма алгъасай.

– Язып, жавап къаравуллай туруп ялкъдым, – деп узатды ол. – Сенден жавап гелмежекни де англадым. Къоюп къойма да юрегим енгилмей. Авузум булан айтма токъташып, къырынгдан оътме башладым. Сени буса менде бир къулагъын да ёкъ. Гъейлер, шу да адаммы деп, бурлугъуп да къарамайсан. «Къаражакъсан! Къаратажакъман!» – деп токъташып, бары атив опуракъларымны гийип чыкъмагъа башладым. Атив затлар да о заман ёкъ затлар эди чи – учларына да, табанларына да къызыл сакътиян тутулгъан акъ башмакъларымдан да, яшыл кетенден тигилген къара эзивлю капотумдан да къайры гийимим ёкъ – шоланы гиенен. «Гъей, не этесен? Тойгъа чакъырылгъанмысан?» – деп къарлана эди мамам. Атив затны аяп гийме тюшеген йыллар чы дагъы – янгысын магъа ким алсын? Не берип алсын? «Муаллимлер гийигиз деген», – деп ялгъанны баса эдим. Тек шо да пучуна гетди – гене де бир къулагъын ёкъ. Айтма да къыйын зат экен – авузум ачылмай эди. Буса да ачма къарагъанда, сен оюндан айырылмай, яшланы артындан чабып гетип къала эдинг. Сонг ойлашдым, гел мен шуну тюшонде гёрюнюп, тюшонде сыр чечейим деп...

– Тюшонде-е?– деп сорадым мен.

– Тюшонгде, – деди ол.

Иржайма да чы иржайды, тек уялчан иржайыв эди. Яякълары къызыл накъышлардан толду. Мен кюлер деп къоркъду буса ярай эди. Мени буса, ажайып болгъанлыгъымдан, иржаймагъа кепим де ёкъ.

– Не болду дагъы? – дедим мен. – Бажарылдымы?

– Не билейим, – деп ол инбашларын къысды. – Гъар ахшам Аллагъа тилеклер эте туруп ята эдим... Гёрюнемедимми?

– Не билейим, – дедим мен де. – Эсимде къалгъан зат чы ёкъ...

Ол да, мен де шондан сонг кюледик.

– Гёрмей эдинг, – деп Сакинат давам этип де йиберди. – Гёре бусанг да, яшавда йимик, къулакъ асмай къоя болгъансандыр. Шондан да хайыр болмады.

Охувлар да давам этиле, класны битдирип класгъа чыгъабыз, ахырына ете барабыз. Тек менден таягъан зат ёкъ, сагъа къошулагъан зат ёкъ. Тутуп мени Сайдулагъа берип къойдулар. «Ол чу менден уллу», – деп йылай эдим мен. «Къурайышны сюемен – Къурайышгъа беригиз!» – деп нечик айтайым? Къурайышдан гелеген гелечилер бар буса сама эп эди. «Менден сени атанг да уллу, – дей анам. – Эри уллу болма герек...»

Йылай-улуй гетдим. Тек менден аявлу зат ёкъ. Бир-бир опуракъ алгъанлар, бир къат да тюгол, эки-уъч къат. «Бир гийгенингни бир гийме. Алышдырып гийип тур», – дейлер. Адамшавлу къуллукъ этме де къоймайлар. «Гийип бары ал булан

шалны да, олтуруп тур, уйню де безеп, бизин де кувандырып», – дейлер. Бир-бир уй тизивлер ала. «Дюньяны бары да арив малы сеники болажакъ! – дейлер. – Сени учун чыгъарыла...» Магъа чакъы абур-сый этилген бир гелин ёкъдур. Алма-салма ер тапмайлар. Мен буса, бары алын-шалын да гийип, къара тутулгъан йымышакъ шанжалында да олтуруп, къыргъа тикленип къаламан. Гёзюме гъеч зат гёрюнмей – юрегим сени ахтара. Сен гёрюнюп къалмасмы экен деп къарайман...

«Ваппаба-ай-й! – деп ойлашаман. Ажайып болуп къалгъанман. Ёммакъда йимик чалына. – Тюзюн айтамы, гёнгюнден чыгъарып айтамы?...» Бир эркекге он-он беш къыз, йигирма къысыр тиеген о йыларда, шулай арив къыйышдырып, бары майын, бурчун, тузун етдирип айтып, гъатта гёзьяшлар да тёгюп, инандырып, эркекни башын-гёзюн чырмап, яшлары булангъы къатынын да айыртдырып, озюн алдыртгъан нече сакинатлар болду. «Онча да олай сюеген адам, шонча йылланы узагъына не этип де неге билдирмеген?» – деп ойлашаман. Тек гъалиги эдепсиз заманлар тюгюл. Къызлагъа эдебин ачма да тынч болмай. Гъатта гъалиги эдепсиз заманларда да сюегенин билдирме базмай янып-гююп турагъан къызлар боладыр деп эсиме геле.

– Гёрюнмейми эдим дагъы? – деп сорадым.

– Гёрюне эдинг. Тек мен эрге баргъанча обтеген йимик, обтюп чыгып гете эдинг. Сайдулла да, гъы, нечикдир, къалдынг тюгюлмю дагъы да магъа дейгендей, къысып мени къучагъына ала эди. Мен сени сюе эдим, Сайдулла – мени. «Тай чы ари! Гюндюз де къучакълав боламы?» – деп давлый эдим мен. Сайдулла вагъ-вагъ деп кюлей: «Муна шулай ачувлангъанда, дагъыдан-дагъы да арив болуп къаласан!..» Аста булан мен де енгиле, уйрене бараман. Равгъаниятым тувгъан сонг ахырынчылай енгилдим: «Аллагъ шулай язгъандыр дагъы...» Тек уруп дав башланды да, Сайдулла игит кюйде жан берди деп кагъыз да гелди, мени баягъы сюювлерим тербенишди. «Гъали чи етермен мурадыма!» – деп, янгыдан терезени алдына чабагъан болдум.

Сайдуллагъа адамшавлу къайгъырмадым. Сагъа Умуразиятны гелеше деп хабар чыкыгъанда къайгъырдым. Ясым чы болду о заман. «Мен чи ону янгыдан тас эте тураман!» – деп йыладым. Яман гёрме де ярайсан, пайхамар да озбашына дуа къылгъан, Умуразият облген сонг тынчайдым. Ясгъа да гелдим, сени къучакълап къайгъырышма да къайгъырышдым. Нечик къучакълагъанымны гъис этдингми?

Мен ойлашып башымны чайкъадым. Гъатта ону къучакълагъаны да эсимде къалмагъан эди. Нече къатын къучакълагъан – къайгъырышагъанда ону айып ери болмай. Къайсылары къайгъырышгъанны да, ким нечик къучакълагъанны да нечик эсимде сакълайым? Мени гъайым ондамы эди? Шону яхшы билеген Сакинат:

– Муна шулай яхшы къысып къучакъладым, – деп мени янгыдан къысды. – Шо къучакълав мени талчыкъ юрегимни ачып-чечип, чархыма уллу янгылыкъ яйып йиберди. «Увъх-х, – дей эдим мен ичимден. – Увъх-х, – дей эдим къанып болмай. – Муна етдим мурадыма!..» Нече де арив де бола экен сюегенин къучакъласа – муна гъали буссагъат йимик, тоюп-къанып болмай эдим. Сен меники болуп битгендей увъх чеге эдим. Билмеймен, сенден айырылып да нечик болдум? «Гъалиге таман. Тангалам да бар, бирисигнюм де, ондан бириси гюнлер де», – деп ойлашгъан бусам ярай дагъы. Ондан къайры да, къарап турагъан адамлар бар чы – олардан да тартынгъанмандыр. Сен буса шону гъис де этмеген экенсен.

Шо татыв мени чархыма сингди. Янгыдан бары умутлар артды. «Ёкъ, бу арив башланывну ахырын узюп къойма ярамай!» – деген ой еледи мени. Юрюмеймен,

учаман. Олтурмайман, гвадаман. Гъавгъа чыкыгъан къаракъушдай, учуп-учуп, токътап ерге тикленемен – сени излеп. «Энни ону къутгъарма ярамай! Англагъандыр, къучакълавну умутмайдыр, мени гъакъымда ойлашадыр», – деген ойлардан къайры ой ёкъ. Яс да битип, сен ишинге юрюмеге башлагъанда, янгыдан артынга тюшдюм. Бир ахшам сен ишден къайтып гелегенде ёлукъгъаныбыз да къалмагъандыр дагъы эсингде?

Она, ону эсге алдым. Шо гезик, ишден къайтып барагъанда, магъа багъып гелеген Сакинат гёрюндю. Мени Сакинат да гёрдю. Ол да иржайды, мен де иржайдым. Ол магъа къолун да берди, тек мен ону эрши гёрмедим. Бирге охугъан яшларбыз чы дагъы. Башгъа затны ушатмадым – гийингенин, тагъынгъанын. «Эрте дагъы, кёп эрте», – деп ойлашгъаным да эсимде. Эри оьлген къатын бир йыл сама кирлер гийме герек эди.

Ол буса шат иржайывун давам эте. Бувун-бувунун ойнатып, юрегинде къайгъы ёкъну да гёрсете. Бир де башгъа туююл эди, суюгени булан сёйлешип, кеп чекме чыкыгъандан. «Муна гъали сен де тул къалдынг, Къурайыш. Мен де етиммен, сен де етимсен», – дегени де эсимде бар. Тек ону сыпатында етимликни пашманлыгъы гёрюнмей эди. «Айтыв да бар чы эки етим бириксе, бир бай чакъы гюн гёрер деп», – масхараларын узата.

Гъали буса сёзюн узата:

– Мен сагъа гъаман тюртюнюп, гъар тийгенде юрегимни англамакъ учун бираз заман йибермей де тура эдим. «Нечик ойлашасан, Къурайыш, бизин тас болгъан насиплерибиз янгыдан къайтып гелерми?» – деп сорадым мен. Сен кюстюндюнг. Бетинге къайгъыны янгы пердею де гелди. Алдынга да багъып, пашман ойларынга батдынг. «Умуразиятны суюе болгъан», – деп ойлашып, юрегим чанчып йиберди. «Нечик ойлашасан, Къурайыш, насиплени къайтармакъ учун оьзюбюз де къасткъылма герекмейбизми?» – деп де къошдум. «Тек нечик?» – деп сорадынг сен. Шо заман сени пашман башынг да гётерилди. «Эки етим бириксе дей... Магъа яш улан да, сагъа яш къыз да табылмас чы...» Сен янгыдан алдынга бакъдынг. «Къайгъы чы бир батмакъдай зат. Сени шондаи чыкъма хыялынг да ёкъму? Мен, муна, гёресен, чыкъма гъаракат этемен», – деп мен уьстюмню гёрсетдим.

Амма сен алмашынмайсан. Мен энгилмей соравлар беремен. Гъар соравум аслу сёзге ювукълаша, ете бара. Тек алмашынагъан зат ёкъ. Гъатта менден ялкъма да башладынг бугъай. «Башым авруй, – деп кант этдинг. – Инживлю аш – арыгып къоя...» Гетме суюесен – гъаман бурлугъуп ёлунга къарайсан. Мен буса, хапарсыздан ёлугъагъандай ёлукъсам да, ишден къачан чыгъагъанынгны, уйге къайсы ёллар булан гетегенингни гъызарлап туруп, токъташдырып, ёлугъувну уллу умутларда булан кёп эртеден онгаргъанман.

Кюстюнюп артынгдан къарап къалдым. Яман кепим де бузулду, яман ачурум да чыкъды. «Томакъ! Баливбаш! Шунча йылланы узагъына чы эслемединг, гёрюп болмадынг, гъали туврасын айтгъанда сама англа дагъы!» – деп къайнашдым. «Оьле бусам оьлюп къаларман, дагъы шогъар бурулуп да къарамасман! Хапарсыздан ёлугъуп къалса да, башымны къазны башыдай оралтып оьтермен! Оьзю сёйлесе де сёйлемен! Я бу магъа неге гёбюп къалды деп сама ойлашар бугъай», – деген янгы гъакъылда токъташдым.

Тек токъташгъандан не хайыр? Муну энгип болгъан ким бар? – деп Сакинат тёшюне къакъды. – Зубайдатны гелеше тура деген хабар гелгенде, янгыдан гюйме

башладым. «Айрылды», – дегени де етишген сонг тынчайып уьвх чекдим. Тек алда йимик артынга тюшмедим, тюшсем де зат чыкъмажакъны биле эдим. Мени къапум даим ачыкъ тургъандан не пайда, сеникилер сыралып тура чы.

Она, бирдагы бир къатын гелтирдинг. «Энни битди! Дагы умутгъа ер къалмады!» – деп кюстюне бола, эдим. «Гье-ей, кюстюне. Сен гъали де къарт тюгюлсен. Къызылынг – къызыл, агъынг – акъ. Мурадынга етме тизив пагъмунг да бар. Сен оьлюп-сёнюп къалажакъ къатын тюгюлсен, учма яралгъан гьюрюккъызсан – къакъ къанатынг, чыкъ гъавагъа!» – дейгендей болуп, гелечилер гелме башлады. Мен де, юрегим къутуруп, кабинетинге ёл салдым...

Ажайып болуп къалгъанман. Гёзлеримии айырып болмайман. «Инанайымы-инанмайымы?» – деген сорав унутулгъан. Бир ажайып киногъа йимик тикленгенмен. Мен бу арив Сакинаты таныма да танымай болгъан экенмен – мен ону янгыз сюлдюрюнг гёре болгъанман. Гъали, муна, сюлдюрюню артындан таба оьзю чыкъгъан. Мен ону биринчилей гёрегендей таныма башлап турамам. «Ваяв-вая!» – деп гъайранлыкъ этемен мен. – Мен чи гертилей де томакъны бири томакъ болгъанман! Къырыыйым булан Къойсувдай уллу, Къойсувдай ташып сююв агъып турагъанны эслемей оьмюр сюргенмен! Гашишдей санта, дувадакъдай гъиссиз адам сама тюгюлменми?!»

Гёзлерим де ону арив бетине тикленген. «Мунча арив айбатны чы, гъатта магъа эрнин-бурнун чююре буса да, оьзюм артындан тюшюп айланма герек эдим!» – деп ойлашаман. «Яхшы къара! Яхшы эсле! Ол чу анадан сени учун тувгъан гёзел!» – дейгендей болуп, ай да гъаман шамчырагъын гючлендирип, Сакинаты магъа алда гёрюнмей тургъан аривлюклерин гёрсете. Тюрлю-тюрлю тюслерде къувлуйгъан гёгюрчюнге ошай барагъан Сакинат, мен гене де къачып гетип къалмасын деп ябушагъандай гъаман къысып къучакълай туруп, ачгъан чакъы сырларыны натижасын чыгъарма гиришди:

– Муна гъали айтып болмайсан, кагъызлар кимден гелегенни билмей эдим деп. Билдинг, ажайып да болдунг. Дюнъяда бир къатын да этмеген эдепсизликни этип, гелечиге оьзюм гелгендей сыр чечдим. Чудугъа умут этеген гъайгев итдей ягъадан телмире туруп ялкъдым. Уьстевюне, мени алгъасама борчлу этип, янгы къоркъунчлукъ да чыкъгъан. Мамам сёз берме гъап-гъазир. «Таман чы дагы, аявлум, адамшавлу ашгъа да тоймай тургъаныкъ. Мени чи, энни, оьмюрюм гетди, сен сама гюн гёрме къара», – деме башлагъан. Ол танглап турагъан гиев яхшы гелимли ерде ишлейген бай адам. Мамам шогъар сёз берип къойса, янгыдан бары умутлар уьзюле. Мен терезеге де багып, гёзьяшлар сибире туруп ялкъгъанман. Шо кюйде къартайып, оьлюп гетме де суймеймен. Масаланы янгыз чечип де болмайман. Нечик этейик, Къурайыш?

Ол бары да бу кантланы бир тувра бетиме къарай, бир кюстюнюп алдына багъа, бир де янгыдан ягъын тёшюме къаплай, тутула, бёлюне, ютгъуна туруп хабарлады. Гъали, соравун бергендокъ, гёзлериме тикленип токътады. Мен къакъгъандай сесгенип гетдим. Хабаргъа мен иштагълыкъ булан тынгладым, хабар мени ажайып этди, хыйлы затлагъа гёзюмню ачды. Мен гъалиге ерли бир де гёрмеген, йыракълардан эшитген янгы дюнъягъа къонуп къалгъан йимик эдим. Гъали буса, тувра-туврадан берилген соравгъа жавап къайтарма тарыкъман.

– Мени янмагъан заманым болма да чы болмагъан, Къурайыш. Тек гъали эки оьртенни арасында гююп тураман. Бир янымдан сююв къыстай: «Таман гелин болуп тургъанынг, тербет тилни, алгъаса!» – деп, биревю янымдан мамам къыстай:

«Гы, таман чы, айт чы ахыр сёзюнгню», – деп. Къайсына тынглайым, къайсы буйрукъну кютейим? Мен сени шу багъыйсыз там тюпге шону сорама чакъыр-гъанман, – деп де къошду ол.

Шону булан ону бютюн айтма сюеген, айтмаса болмайгъан заты да битди. Дорба бошады – гъали шону бары да ашлыгъы камархада. Камарха да ашлыкъны сакълап турагъан ер тюгюл, тирменташгъа йиберип тура – ойлашаман. Магъа гъали бары зат аян. Юрегим, жаным, башым булан къонгъан янгы дюнья магъа янгы ангвларын бере. «Не гъакъыллы къатын экенсен! Башлап бары аривлюгюнгню гёрсетип, йымышакъ къолларынг, ап-акъ тёшюнг, къучакълавунг, объовюнг булан жагъ гъислеримни уятып, гъали, муна, гёзлеримни пердевлерин де тайдырып, герти яшавну гёрсетдинг!» – деп ойлаша эдим гъали мен.

Адам олай ишлер эте, шоланы булай буруп да къарай. Чаба, талаша – ялы ёкъ. Шо гъаракатдан гелеген берекети де гёрюнемей. Бирден башына янгы ой гелип, гъакъылы тюз ёллар табып, бары тёкген къыйынын ташлап, янгы абатлар алма башлай. Мен де шолай янгырып къалдым, уланлар. Сакинат мени къатыным барны да биле, яшавумну бузма да къарайгъан йимик. Амма тюзмек учун буза. Анам айта – мен аламан, анам гелтире – мен де шону ягъына гиремен. Булай оюнчакъ боламы? Шоланы барын да жам этгенде де, шу аз заманны ичинде шу къучакъдан алып турагъан леззетни гъис этгенменми? Зубайдат да тюгюл эди мени къатыным, Аминат да тюгюл черим. Ёкъ адам ол. Бир отарда, махиде, къотанда яшайгъан, оъзю йимик ишден къайры затны гёрмейген, уянып гетгенде тюгюл къырыйында къатыны барны да эслемейген сабанчы, къойчу, туварчы учун яралгъан къатын. Къачан буса да мени ондан да гёнгюм чыгъажакъ. Къачан Зубайдатны йимик айырып йиберер деп энниден сонг да къарап турма бу да болмай. Тююлген гелип, агъулу узун тырнакъларын да яйып, къагъып алып гетме тура. Сонг ол янгыдан тул къалгъанча къарап турма гереkbизми дагъы? Яшав оюн тюгюл чю дагъы, уланлар – гетип, кемип турагъан оъмюр. Оюн битмей, оъмюр гете. Биз буса, уъстевюне, давну ахырсыз къыйынлыкълары ийлей туруп, чакъсыз къартая барагъан талайсыз наслуну яшларыбыз.

– Сакинат, – дедим мен. Чыдап болмай, къысып ахырда къучакълама да къучакъладым. Жанымны, къанымны, юрегимни къувандыра, тойдура, къандыра туруп, талап оъпме де гиришдим. Ол да оъбе, мен де оъбемен – бирев-биревню талап алып барагъан йимикбиз. Тек къанып, тоюп болмайбыз. Дагъы да къаплана авуз...

Бу ерде ол, ургъандай сесгенип токътап, булар да къайдан гелип къалды дейгендей болуп магъа да, олтургъаны олтуруп, эретургъаны эретуруп мени йимик оъзюне тикленип турагъан биревюлеге де къарады. «Вагъ, не болуп, биз де огъар айрыча агъамият берип тиклендик. Мени, гъатта эсиме гелди, воллагъ шу бир алгъасавлу къуллугъун эсге алды буса ярай дагъы деп.

– Гъай-ай-ай! – деди ол, шо гъалек къаравун гене де менде токътатып. – Ойлашгъансандыр дагъы, улан, бу чу гертилей де бир уллу биябур адам экен деп...

Мени башыма буса бир къынгыр ой да гелмеген. «Уллу биябур адам экен», – деп ойлашма себеп де чыкъмагъан. Не оъзюню, не хабарыны ягъындан. Хабар бек къужурлу хабар, о мени де, оъзгелени де бютюнлей оъзюне тартып, бары оъзге оюбузну, гъакъылыбызны унутдуруп-ютдуруп турду. Оъзю де бек арев хабарлай, къарны-гёнгю булан айта – ролюн уйренген артист буса ярай деп

ойлашажакъсан. Биз, гьатта бираз алда этилген масхара булан хатири къалгъанлыкъны да унутгъан эдик.

– Мен чи сени бек ушатып тураман, – дедим мен.

Тек ол мени жавабыма айтардай агъамият бермеди. Эшитме де эшитмеди буса ярай деп эсиме геле. Ол гъали де объюне бирден эс тапдыртгъан затны гъакъында ойлаша эди.

– Адамдан хантавлукъ таягъан зат тюгюл дагъы. Сен нечакъы не этсенг де, шайтан сени башынгны чырмай, – деп, ол янгыдан башын чайкъады. – Мен олай осал затланы сюеген адам тюгюлмен. Къатынлар булангъы аралыкъларыны эдепсиз янларын объгелер хабарлайгъанда да ачувланып йиберемен. Олай аралыкъ очарлар учун яралмай.

«Гъа-а! – дедим мен гъали англап. Гъатта иржайма да суюдюм. – Къучакълагъанын, талап оьпме гиришгенин айта экен! Кинону лап да къужурлу еринде бёлюп де шо саялы къойгъан!..»

Ону булай теренлешме хыялы да болмагъандыр. Ол ёлдашлар объюне негъакъ кюлегенин бир нече сёз булан англатма суюген болгъандыр. Къурайыш бек аявлу эделикклери булангъы адам болма герек. Шоланы ол бир сёзюн де тас этмей болма да герек. Бары ою, йыбанчы, ялы шолар булан байлавлу болма да тарыкъ. Ашайгъанда да эсге аладыр, къыдыра чыгъагъанда да, ятагъанда, муна шулай хабарлайгъанда да. Шолай даим такрарланып турагъан эделик буса, бир йырдай, хабардай эсингде беклешип къала. Тартдынгмы йипни бир башын, бары да созулуп геле. Муна гъали де ону бу хабары шолай созулушуп гетди.

– Гъы, гъы, – деп шо башында кюлеп, Къурайышны хатирин къалдыргъан ёлдаш ону объюне къаратды. – Не затгъа адап токътап къалдынг? Шайтангъа сен гъали тюгюл, о гюнлерде алдангъансан. Ону къоюп, сонг не болгъанын хабарла. Гёрмеймисен, авуз урлукъ сагъа багъып ачылып тура...

Кюйге къарагъанда, олар бири-бирин тезден таный болма герек. Бири-бирине база болма да гереклер. Неге тюгюл де Къурайыш, алда йимик къайнашып йибермей, огъ не ойсуз адамсан дагъы деп башын да чайкъап иржайды.

– Гертилей де, лап къужурлу еринде бёлюнюп къалды, – деп тилейген, хабарны ахырын къаравуллайгъанымны исбатлайгъан ялынчлы анг булан мен де къошдум.

– Айт гъали, айт. Орта ёлда туварып къойма, – деп объгелер де къыстады.

Къурайыш, бизге тергев эте туруп, айтмайымы-айтмайымы деп ойлашды. Тек айтмай къоюп болмажакъ. Айланма ону тартып терен къуюсуна салып битген. Ташып гелеген эделикклери бегелген ёлун ачма гъитине. Адамлар да алда йимик иржаймай, кюлемей, огъар тикленген кююнде. Мени йимик, хабар оланы да къысып къолуна алып битген. Мени йимик, олар да хабарны ахырын эшитме сюе.

– Айтмасам болмай, – деп, Къурайыш янгыдан кюстюндю. Сайки масала, узатмасам къоймажакъсыз. Тек гёремен, объю де ёлну ахырына багъып къарай. Абатлары да обълюгюнден алны бара. – Узатайым, – деп де къошду ол. – Мен айтма сюеген затны маънасы чыкъма герек чи. – Ва давам этип йиберди. – Башын да сыйпадым, къурдаш. Сююнюп буса ярай эди, мен разилешип битгенин гёре чи дагъы, жавгъар минчакълардай болуп, эки де гёз тубю булан шахуллап гёзьяшлары агъа эди – аявлап, асырап, шоланы да сыйпап алдым. Сююнюп йылай, озокъда. Мен шо гёзлени де оьп...

Бу ерде ол дагъы да токътап, иржайып башын чайкъады.

– Гъай аман! – деди ол. – Тилим-тилим болгъай эди мени тилим деп шулайда айтгъандыр дагъы...

«Оьп» деп арты айтылмай къалгъан сёзюю айта. Тек гъаливаны балын ким тайдырып болгъан? Тайдырса, гъалива ёкъ чу. Япырагъы уьзюлген гюл де оьзюню гюл гёрюнюшюн тас эте. Бу чу – биз гъали яхшы билебиз – сююв гъакъда башлангъан хабар, сюювден сюювню нечик тайдырып боларсан? Сонг о тюгю юлкьунгъан тавукъгъа, къанаты сынгъан гёбелекге ошап къалар чы. Шо якъларын ойлашгъан Къурайыш, агъ деп иржайып къолун да силлеп, ташып гелген хабарыны гезикли къапусун ачды.

– Оьпме иеле. Оьбе, айырылып болмай. Дагъы да оьбе, дагъы да оьбе. Мен де оьбемен. «Гъали мени сизге гъажатлы ерим ёкъ бугъай», – дейгендей болуп, ай да татавулну ари ягъындагъы Гъажи агъавну дюньяны ессидей болуп яхшы оьрге гётерилген, эркинден бутакъ да яйып бютюн айлана ягъын елеген къоз терегини артына айлана бара.

– Орамлар чы адамдан толуп да битген! – деп сесгенди Сакинат.

Къарагъанман, о якъда кюлейгенлер бар, бу якъда хабарлайгъанлар. Тойгъан сонг халкъ, юхлама ятгъанча таза гъавагъа да тойма чыккъан.

– Вёре къоркъма! Бизде шоланы бир гъайы да ёкъ, – дедим мен.

Нече де къыйын болду, тек буса да айырылдыкъ. Сакинат о якъгъа гетди, мен – бу якъгъа. Тек абатлар алынма сюймей. Токътап-токътап артындан къарайман, токътап-токътап артындан къарайман. Гъатта Сакинат гёрюнмейген болгъанда да. Артындан чапма сюемен, Тоймагъанман, къанмагъанман. Шо бир вакътии ичинде, оьзюню башгъарып къалгъаныма да ажайып боламан. Алдагъы Къурайыш къайда? Ол не болду? Мен чи бютюнлей ят адамман.

О бир ёммакъ бар чы, улан. Авруву барлар да чаба, талчыгъы барлар да чаба. Яшавну эбинден гелип болмайгъан ярлы тайпалар да чаба. Къайсыдыр бир арап якълардан гелген уллу шайых бар дей – не затгъа да эм этип бола. Не еринг авруй, не къыйыныг бар деп де сорамай. Гелген-гелгенни гёзлерин байлап, бир ерлерден айландырып, бар гъали, ишле, яша деп йибере. Тонкъунлар тюз болуп къайта, акъсакълар таякъсыз къайта, сокъурлар айлана якъгъа ажайыплыкъ этип къарай. Мен де шо сигърулу къартны анагъындан чыгъып гелеген йимикмен. Къоркъа туруп баргъан адам гъагъ гётерип иржайыв да, шатлыкъ булай насип де алып гелемен. Гертилей де, биз эслеме де эслемей, хадиргече тувуп сама къалмагъанмы?

«Ваппаба-а! – деп шатлыгъымдан оьзюм-оьзюме масхара этемен. – Ит гетсе, бёрю гелер дей. Яхшы гишини ери бош къалмас дей. Магъа да шолай болуп къалдымы? Башымны басып турагъан къоркъув алып гелген эдим, елке сюегим сынардай энгиллик юклеп бараман! Онча затны гиччинева эси уьюме сыйдырып да боларманмы – къайда саларман? Къалкъым да гётермес – чёгер, абзарда, бавда аракъ этип къойсам билмеймен...» Оьзюм этген масхарагъа кепим гелип, вагъ-вагъ-вагъ деп кюлкюню де оькюртемен. Гёрегенлер, эшитегенлер бар буса: «Бу не эте? Гъайгев болуп къалма сама да турмаймы?» – деп тикленип къала болмагъа да ярай. Тек къунанларым къутургъан, кишней, чаба, токътатып болмайман. Бютюн дюнья оланыки.

Она шолар, орам-орамны айланып, ёкъ, бизге бу генг орамлар тарлыкъ эте деп, юрт ягъагъа алып гетди. Артым булан ай да юрюй. Минг йылланы узагъына халкъны оьзюне телмиртип, кёкню гечеги еси болуп оралып тургъан оьктем ай гъали мени къаравашыма айлангъан. «Алгъасама, алгъасама. Алгъасагъан сув

денгизге етмес дей – алдынга къара. Сюрюнюп, йыгъылып бутунгну-къолунгну сындырып къойма», – деп, алдым булан ярыкъ эте туруп юрүй.

Арып, талып так шатлыгъымны тас этмей иржая, сызгыра, гёнгюрев этип де йибере туруп къайтдым. Чабып уйден анам чыкъды:

– Гъуя-я, къайдасан?

– Булкъа йимик ерде эдим. Булкъадан да арив ерде. Олай ерде заманны гетишин ким эслей, анам?

Ол бир зат да англамай. Ажайыплыкъ этип къарай. Шайтаны оьлгендей пашман болуп гетген уланы алтын тапгъандай шатланып геле чи. Не болуп кългъан, не хадиргюнге етишген?

– Ашаймысан?

– Тоюп гелемен. Сен магъа... Сен магъа...

Мен «сал» деп айтмагъа сюйген орун буса салынып тура.

– Геченг яхшы болсун, анам! Эрген хабарлап къоярбыз...

Эрген буса, мен уянып, эсней ва гериле туруп гёзлеримни ачгъанда, караватны алдында магъа да къарап токътагъан Аминат гёрюндю.

– Сен магъа къайт деп хабар йиберген болгъансан, – деди ол иржайма къарап.

Мен буса адап кългъанман. «Вагъ, бу да не эте мунда?..» Ону айырып. Сакинатны алып да битген йимикмен. Аминат буса, амалсыз, дагъыдан-дагъы да мени оьзюнден гёнгюмню чыгъарма гелген йимик, авлакъны къайнар гюнюне гююп, дагъыдан-дагъы да къаралып, чоюн бетли болуп кългъан. Къойсувну яйда, янагъан печни тамларындан урагъандай, яман къургъакъ еллери бола, шолар бу талайсызымны эринлерин де къувуруп, бираз шишдирме де шишдирип, ярып, яхшы бишген чинайбазны къабугъуна ошатып къойгъан.

– Нете, ондагъы татавуллар кзуруп кългъанмы?! Кириме чакъы ёкъ буса, чайынма чакъы сама да суву ёкъму?! – деп къайнашып йибердим мен.

Жувунма сама да жувунмагъан чы дагъы, авлия. Билмеймен, шонча да шоллай башына яв болуп не эте? Ишге гетсе де, газетлеге язагъандай авлакъны батыры болуп кълса да, ону чу гъали де гелинлиги битмеген вакътиси. Оьзю билмей буса, анасы да неге уйретмеген: «Сен уьюнгну ташдай тутуп яшажакъгъа мени шеклигим кълмады. Эки ташны арасындан да пайынгны алып болажакъсан. Эринге ярап да бажар. Ону кзуурсагъын тойдургъан учун битмей, сутур гёзлерин де тойдур. Даим сагъа иштагълыгъы артып турсун», – деп. Бетине, бойнуна, къолларына, бутларына терге йибип кълын кир синген кююнде. Шо терни аччы ийиси де гелип тура...

– Орден чи о, Кзурайыш, ордени булан макътанма сюйгендир дагъы? – деп бириси масхара этип ону бёлдю. – Шо сен айтгъан газетлеге гюн гюйдюрген бетлени макътап язалар. Къатывланы жавгъар къашлы юзюклер булан тенглешидирип, шаирлер йырлар чыгъара...

– Чыгъара буса, оьзлеге болсун, – деди Кзурайыш. – Мен оланы бирисин де танымайман, уйлеринде болмагъанман, тек эсима гелмей, кзуурдашлар, шоланы оьзлени къатынларыны къоллары къатывдан толгъандыр деп. Алтынны танглайдыр, жавгъарны, бюрлюянтланы...

Сонг узатып да йиберди:

– Озокъда, арагъа Сакинат гирип кълмагъан буса, мен онча да олай къайнашмасам ярай эди. Айтдым чы, башлап, биринчилей кзуачакълагъан гиевню де кююп огородну къазагъанда кепим гелип гетген кюйлени. Тек Сакинат гирип битген,

арагъа тюгюл, юрегиме де. Шонда озюне мекенли кюйде уя тикме де башлагъан. Муна гъали де: «Гъы, нечикдир, ушатамысан? Магъа да къара, къараметейинге де бакъ, магъа да къара, къараметейинге де бакъ», – деп гезюмню алдындан таймай ап-акъ бетин, ап-акъ тишлерин, ап-акъ тешюн гёрсетип тура. «Сайла гъали, къайсы къолай», – деп бир малны къырыйына башгъа малны салагъандай. Тек нени тенглешдирейим? Тенглешдирсе, эки де мал бири-биринден къалышмай буса. Буланы буса бири – гюл, бири – гъакъула. Оланы бир тахчагъа ким гъайгев тизер?

Озокъда, о заман Аминат озю нечик балагъа тарый турагъанны билмей эди. Билген буса да, чабып айланып, мени Сакинатдан къорур эди деп эсиме гелмей. Муна чы, не этме чакъыргъан эдинг, неге булай яман сейлейсен, эшитгенинг сама ёкъму, деп де сорамай. Авузун да ачып, бир зат да англамайгъан къараву булан магъа тикленген. Авлакъ ишни тазалыгъы болмайгъанда озю гюнагълы йимик, ойлашып-ойлашып башын салландырып къоя.

Мен ону гъали буссагъатда да языкъсынаман. Шонча да шолай олюп-сёнюп нечик бола? Къаралар да бола чы тири. Иржайып, кюлеп, масхара этип, озюне тергев тартдыргъанлары да бар. «Къара къуймур» деп ат алгъанлары азмы? «Къара юзюм татли болар!» – оззлер де макътанып, озгелени де иржайтып, тфу, машалла деп тюркюрме борчлу этегенлери де азмы? Къара тюркюрме къарагюнню сурагламай. «Къараны ярып чыкъмай буса, ярыкъ тангны не леззети болар эди?» – дей болалар. Муну буса, талайсызны, макътавгъа лайыкълы бир заты ёкъ. Гъайван йимик ишлеп турма тувгъан адам.

– Тек айтгъандокъ чу къайтмадынг! Кепинг гелген сонг къайтгъансан! – дедим бетлеме себеп этип. – Бир гюн аламысан, эки-уъч гюн аламысан, ял да алып ишинге гетип боласан, – деп де къошдум. – Энни магъа сени гъажатлы еринг ёкъ...

Ол шо бир зат да айтмагъан ва бир зат да англамагъан кююнде гетди. Тек мен де бек гъалек эдим. «Вая гъейлер, эки-уъч гюнню ичинде адам шунча алмашынып нечик бола?» – деп ажайып бола эдим. Айлангъан чы дагъы башым – алны арт этип, артны ал этип гёрсете. Дагъир-Зугъраны, Лайла-Мажнунну, Бозигитни хабарларын эшитгенде: «Болма ярайгъан зат тюгюл! Сююв адамны авлия этип къоямы?» – деген шеклик геле эди. Гъали къарайман, къоя экен. Гъайгев болуп битмеген адам бир гюнагъсыз къатынына шолай оъч болуп къаламы?

Юрегим буса: «Тур! – деп тувгъан. – Алгъаса, гет! Ол онда къарап турадыр! Сени йимик, гечени де къувана туруп, юхугъа тоймай оьтгергендир! Къучакъла, оьп! Тюнегюнню сейлешивлер гючде къалгъанны билдирип юрегин ял эт! Алгъаса, чалыш! Бай адамлар чугъул бола–алдынлыкъ этип къоймасын!..» Амма туруп, иштаныма хармангъандокъ, танкъ ! – деп эшиклер ачылды. Мен гъатта сесгенип гетдим.

(Давамы бар)

«ЭРЕНЛЕР ДЕГЕН БУЛАН ЭР БОЛМАС»

Эренлер деген булан эр болмас,
Эренлени бары бирге тенг болмас:
Эренлени уьч башгъадыр табуну,
Аргъумаькъгъа тенг этмегиз ябуну.
Эренлени башлапгъысы – эргиши,
Экинчиси – алты эрге бир гиши,
Уьчюнчюсю – эркекдир,
Осаллыкъгъа башын салгъан чер гиши.

Айлагъа арслан чапса,
Аланы арт сингири чанг болур;
Айлар булан гюнлер тутулса,
Арасына адам бакъмас гюн болур
Язанаькълы губе йыртылса,
Агъар эрлер багъыр къаплап ямармы?
Тувасыз тели¹ уланлар болмаса,
Душманына тувра чапма чыдармы?
Тувасыз тувгъан алай арслан эр
Аланы онгун-солун къарармы?
Душманына тотгъа алар оьчюнден
Чыгъар жанын къара пулгъа санармы?

Аргъумаькъ арив атлар сесгенсе,
Акъ денгизни къаршы алдында ювшармы?
Уьйде къазакъ кёп ятса,
Беллерин гююш булан къуршармы?
Эллерин басып, яв гелсе,
Батырланы бувунлары бошармы?
Тав аралап къош салмай,
Аркъаланы баврун къыдырмай,
Аргъумаькъ арив атлар арытмай,
Ят элlege барып, оьзюн танытмай,
Аталардан батыр тувгъан уланлар
Уьйлеринде ятып турма ошармы?

¹ Тели – дели, демек, мунда къоччакъ, артын-алдын ойлап турмайгъан улан деген бырынгы маънасында къоллангъан сёз.

Ясавулла гёрсе, ясанып,
Ясангъанлар гёрсе, белсенип,
Ясанып, явгъа чабар батырлар!
Яманлардан къолай экен къатынлар.
Эки яман бир-бирине бетлешсе,
Яревке сёйлеп, ятарлар;
Эки батыр бир-бирине бетлешсе,
Ойболатгъа ойсуз жанын сатарлар.
Жан – аявсуз, чарх – гьалсыз,
Чапса, гесер батырланы болаты.
Чапгъан гюн азиз жанын аягъан
Яманлагъа Аллагъны минг налаты!

Эсги гюнлер дабагъланса, эм алып,
Ит яманлар масхараны кем алып,
Эллерде «гъуя, къувун!» дегенде,
Игитлер аргъумакъгъа ер салыр!
Тувлар тувгъа урулса,
Тув тутгъан арслан эрлер къырылса,
Гёк гюлледен гёзлер бурулса,
Кюлбайлар улькю тюпге чырмалыр,
Яшынгъан булан къутулмас,
Язывлары язда етген сонг.
Къаршы туруп, Азирейил къатылса,
Къачгъан булан къутулурму оьтген сонг?
Къонакъ уьйге жыйылышып, нече де
Къоркъачлар макътанадыр гетген сонг.

Сабанлыкълар тюбю – сари саз,
Саргъайып, эрлер гирер тюбюне.
Сабурлар сонгун ойлашыр,
«Сен, мен» десе, осал гирер кебине.
Ол осаллар онглу-терсли болса да,
Очар ташны эркелеп, бийлеп алса да,
Ойболатлар бир-бирине урулса,
Ою бирден гелип къалар эбине.
Осаллар оьктем сёйлер пулундан,
Чайкъалар, тюз юрюмес ёлундан,
Оьзлени зат да гелмес къолундан,
Селпинип, арек чагъып, тебине.
Батырлардан бири таман тюгюлмю
Осалланы кёбюне?!

Чабувуллар чапмай, чалт озмас,
Чапгъан гюн жанлы игитден ат да озмас,
Игитлер жаялашгъан гюнлерде,
Шамланып жан кыйнамай, бет тапмас.
Къонакъ уйде уллу сёйлер осаллар,
Кыйын гюнде сес чыгъармай, пысарлар.
Урушлагъа уча чабар батырлар,
Увучуна от алып,
Чайнарына¹ гюлле алып,
Чагъарын² душманына бакъдырып,
Чанчарындан³ къара къанлар акъдырып,
Игитлер савутуна шайланыр,
Осаллар буса ол гюнде
Къош артына айланыр.

Ебелери ер бавурлап къувгъан гюн,
Етмесми экен, къуваласа, артындан?
Очарларда макътанагъан эрлер кёп,
Оланы неси башгъа къатындан?
Озлени озлер ол кыызбайлар макътарлар,
Гюню гелсе, эшек йимик токътарлар.
Токътамасмы, эшек йимик тирелип,
Очарлагъа ол кыызбайлар жыйылыш,
Бир-бирине сёйлесе де чирелип?
Уйде олтуруп, сёйлегенден пайда ёкъ,
Папахларын кынгыр салып башына,
Эркекбиз деп турагъанлар къайда ёкъ?
Тону майлы болгъан⁴ булан тёр болмас,
Очарлагъа ол кыызбайлар жыйылып,
Оълчевсюз сёз берген булан эр болмас.

Эр чырагъы – эки гёз,
Эр хазнасы – эсги сёз.
Налатлар болсун ялгъангъа,
Ялгъан айтып, дос тутуп,
Досну малын алгъангъа!

1 Чайнарына – чайнайгъан ерине, демек, авузуна голлелер алып.

2 Чагъарын – чагъып, атагъан дав савутун, демек, тюбегин, тапанчасын.

3 Чанчарындан – чанчып, дав этеген савутундан, демек, хынжалындан, балики, болма ярай, сюлчесинден, сюнгюсюнден.

4 Тону майлы – бай, мадарлы.

Тил ялмангъан, тубюмдеги гюрен ат,
Тилеген досдан ону аяман!
Тилеклерин мени булан бирче тутгъан кьурдашдан
Солтанлай мени азиз жаным аяман!
Абдырамас батыр эрлер, адамас,
Осаллагъа барып аркъа таямас!
Асиллеге аслам болуп, кьуллукъ эт,
Къызбайланы жыйынына бийлик эт!
Чомартлар булан чокъушма,
Намартланы сёзюн герти алма,
Сайлангъан тогуз гюнге токъташмай,
Сыгъал тартгъан яш юреке ойлашмай.

Эренлени бир белгиси шо болур –
Аягъына тартып гийген чарыгъы.
Айы булан гюнюдюр
Аланы гёз ачгъанда гёрген ярыгъы,
Аланы гёрген гюню чарс болур,
Айлар булан гюнлер батгъан сонг.
Жантармашып айланса да, не хайыр,
Баш насиплер терс йыгъылып ятгъан сонг?

Къыргъынлар кёп, савутланы къынайыкъ,
Къырлардан кёп яманны сынаыкъ!
Къырларда къыйын гюнлер гелмейли,
Къызбайланы къавгъасына тынайыкъ.
Очарларда къавгъа этеген къызбайлар,
Гюню гелсе, гючлюмю экен, ерми экен?
Гёнгюлге уллу сёзюн гётерсенг,
Шол къызбайлар бизден къоркъа дерми экен?
Ичкилер ичмей, ичин толтургъан
Ичкилер тюгюл – зер экен.
Иш гелгенде итенмейген насланы
Шунча шулай не хыялы бар экен?
Хыяллары хыйлы беренлер,
Хораз чакъы иш тутмайгъан эренлер
Хош этелер хошлукъ суйген чабангъа.
Хынжалларын суворушуп айланса,
Ошамаймы авлакъдагъы къабангъа?
Аз авлакъда адамланы таша этип,
Астаракъ сёйлеп къара ямангъа –
Шонда сама къайтмасмы экен имангъа?

Аргъумакъгъа тогъа тартып, нал къакъса,
Шиша йимик гиленк бузда таярмы?
Ягъаланы басып яв гелсе,
Къзакъ эрлер пайын алмай къоярмы?

– Ясав-ясав ясавланы ясайыкъ,
Биз ясанып, айт чы, къайда барайыкъ?
– Къайда барма тарыкълысын мен айтсам,
Биз ясанып, ол явлагъа чабайыкъ!

Эрлер эрге ялынмас,
Ялынмаса, намарт юрек алынмас.
Гесек къулакъ ат минип,
Гечеликге батыр тюгюл чыдамас!
Гечеликде язатайым иш тюшсе,
Батырлар оълежегин къара пулгъа санамас.
Ерге гирсин яманлар!
Яхшы чы бар батырлар
Яв гӛргенде тувра чабып оълеген!
Къатынланы таяй чачы гесилсин,
Башына папах гийген деп,
Очаргъа чыкъгъан эрлени
Барын бирдей гӛреген!

Татавул булакъ, ананг оълсюн, тар сокъмакъ,
Тартынмай баргъан эрлер мал да алгъан!
Тартынып, уйде къалгъан осаллар,
Намусларын сатып, къайгъы алгъан.
Ясавулла гӛрсе, ону якъсангъан,
Якъсангъанлар гӛрсе, шону белсенген.
Белсенип, явгъа чабар батырлар,
Осал эрден къолай экен къатынлар.
Эки осал бир-бирине баслашса,
Яревке тилин сӛйлеп, ятарлар;
Эки батыр бир-бирине баслашса,
Айболатгъа азиз жанын сатарлар.
Эренлени чапса гесер болаты,
Къалмагъал гюн арт береген эркекге
Болсун, деймен Аллагъны минг налаты!

«Анжи-намеде» аты айтылгъан ерлени гъалиги гёрюнюшю

Алаша-тавну ёлу

Умай-булакъ

Талалар

Индекс годовой 63337

Тангчолпан № 4 – 2019

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

Айкыыз. Худ. Гь. Къурбанадамова

Худ. Н. Бамматов